

Nuo sovietinės „laisvės statulos“ iki Lietuvos partizanų memorialo: Kryžkalnio reikšmės 1972–2020 m.

Dr. Zigmas Vitkus

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, H. Manto g. 84, Klaipėda
El. p. zigmas.vitkus@ku.lt

Anotacija. Straipsnyje nagrinėjama Kryžkalnio memorialo erdvės ir reikšmės (-ių) kaita sovietmečiu ir nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Ieškoma atsakymų į keletą esminių klausimų: kokios reikšmės buvo įkūnytos centriniame memorialo „Tarybinei armijai išvaduotojai“ akcente – *Kryžkalnio motinos* monumente ir kaip šis monumentas buvo „sučiabuvintas“? Kodėl LKP(b) CK iniciatyva įsteigtas memorialas, dedikuotas svetimai Raudonajai armijai ir intensyviai naudotas propagandai, Atgimimo laikotarpiu (ir vėliau) nusipelnė santykinai didesnio visuomenės dėmesio ir jautrumo nei dauguma kitų sovietmečio tapatybės ženklų? Kas tai lėmė: skulptūros estetika, joje įkūnyta idėja, išskirtinė objekto topografija, nostalgija praeičiai? Kas lėmė, kad nepriklausomybės metais Kryžkalnis buvo pasirinktas Lietuvos partizanų memorialui sukurti ir kokios laisvės sampratos buvo palaikomos abiejų atminimo erdvių semantikoje.

Esminiai žodžiai: *Kryžkalnis, Kryžkalnio motina, atminimas, kultūros paveldas.*

Abstract. This article examines the change in the space and significance(s) of the Kryžkalnis Memorial during the Soviet era and the period of independent Lithuania. Some key questions are posed: what meanings were embodied in the central accent of the memorial to the liberators of the Soviet Army – the *Kryžkalnis Mother* Monument – and how was this monument “domesticated”? Why did the memorial, established on the initiative of the LCP (b) Central Committee, dedicated to a foreign Red Army and intensively used for propaganda, deserve a relatively greater public attention and sensitivity during the Revival (and later) than most other signs of Soviet-era identity? What determined it: the aesthetics of the sculpture, the

idea embodied in it, the exclusive topography of the object, the nostalgia for the past? What determined that in the years of independence Kryžkalnis was chosen to create a memorial to Lithuanian partisans and what concepts of freedom were supported in the semantics of both spaces of remembrance.

Keywords: *Kryžkalnis, Kryžkalnis Mother, memory, cultural heritage.*

Įvadas

Atgimimo laikotarpiu įsigalėjusios sovietinio kultūros paveldo nuvertinimo nuotaikos ir kampanija, kurios metu iš viešųjų erdvių buvo pašalinti okupacinio režimo tapatumo simboliai, palietė (ar grėsė paliesti) ir tuos objektus, kuriuos tuometinė Lietuvos visuomenė buvo iš dalies „prisijaukinusi“ ir, regis, linkusi toleruoti labiau nei kitus. Vienas tokių objektų – Lietuvos SSR kultūros ikona – skulptoriaus Broniaus Vyšniausko sukurtas *Kryžkalnio motinos* monumentas – centrinis 1972 m. Raseinių rajone, Kryžkalnyje, atidaryto memorialo „Tarybinei armijai išvaduoti“ kompozicijos elementas.

Tokį *Kryžkalnio motinos* monumento, tiksliau, jo vaizdinio, pri(si)jaukinimą liudija ne tik daugiaprasmiškas (ne vien neigiamas) šio objekto folklorizavimas sovietmečiu, pozityvus vaizdinys alternatyvioje kultūroje¹, bet ir gana jautri vietos gyventojų reakcija į šio monumento sprogdinimą bei pašalinimą 1990-aisiais, o šio veiksmo prasingumas kvestionuojamas iki šiol². 2015 m. Vilniuje demontuojant minėtas Žaliojo tilto skulptūras, teatrologė Irena Veisaitė teigė, jog *Kryžkalnio motinos* nugriovimas buvo beprasmis aktas³. Apgailėstą dėl monumento pašalinimo išreiškė ir literatūrologė Vanda Zaborskaitė, pastebėjusi, kad „<...> šių dienų žiūrovo akims [ji – Z. V.], nebūtų turėjusi jokių sovietinės ideologijos implikacijų“⁴. Kaltinėnų klebonas kun. Petras Linkevičius *Kryžkalnio motinos* skulptūrą regėjo kaip pravažiuojančius autostrada Kaunas–Klaipėda laiminančią simbolinę figūrą ir siūlė sugražinti į vietą⁵. Savo ruožtu B. Vyšniausko mokinys skulptorius Danielius Sodeika, reaguodamas į vėlesnius

¹ 1970 m. sukurtame aktorius ir poeto Kęstučio Genio eilėraštyje *Kryžkalnio motina* įgijo universalią visų Lietuvos motinų, išgyvenančių dėl tautos kančių, reikšmę. GENYS, Gintautas. *Laisvės šauklis*. [Žiūrėta 2021 08 27]. Prieiga per internetą: <http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2005/12/14/atmi-01.html>.

² KIELĖ, Jūratė. Sena nuotrauka užgavo jautrią stygą. Istorikus supriešino požiūris į sovietinio palikimo viešinimą. *Alio, Raseiniai*, 2021, vasario 18, Nr. 7.

³ *Apie Lietuvą ir pasaulį kalbasi Irena Veisaitė ir Kęstutis Nastopka*. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <http://lituanistusamburis.lt/apie-lietuva-ir-pasauli-kalbasi-irena-veisaite-ir-kestutis-nastopka/>.

⁴ ZABORSKAITĖ, Vanda. *Nepagrįstas supriešinimas*. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2010-11-22-vanda-zaborskaite-nepagrįstas-supriešinimas/>.

⁵ BALIKIENĖ, Brigita. Kunigas siūlo grąžinti Kryžkalnio mergaitę į jos įprastą vietą. *Lietuvos žinios*, 2003, balandžio 26.

Kryžkalnio architektūrinius pertvarkymus, pareiškė: „<...> kad ir ką Kryžkalnyje statytų, viskas atrodys apgailėtina.“⁶

Tai, kad *Kryžkalnio motinos* monumento vertinimas tebėra „šilta“ tema, signalizuoja ir pastaruoju metu Raseinių spaudoje įsirusenusi diskusija, kurią sukėlė Raseinių turizmo informacijos centro „Facebook“ puslapyje paskelbta archyvinė Kryžkalnio monumento atidengimo fotografija ir palankūs, sakytume, nostalgiski komentarai po ją⁷.

Kyla klausimas, kodėl ir kaip LKP(b) CK iniciatyva pastatytas paminklas, dedikuotas okupacinei Raudonajai armijai ir intensyviai naudotas sovietinės santvarkos propagandai, Atgimimo laikotarpiu (ir vėliau) nusipelnė santykinai didesnio visuomenės jautrumo ir dėmesio nei dauguma kitų sovietmečių pastatytų paminklų ir vis dar prisimenamas gana palankiai arba bent jau neutraliai? Kas tai lėmė: skulptūros estetika, joje įkūnyta idėja, išskirtinė objekto topografija? Nostalgija sovietmečiui?

Šie ir kiti klausimai skatina imtis Kryžkalnio atminimo erdvės fenomeno nagrinėjimo, keliant sau tikslą ištirti Kryžkalnio memorialo raidą ir reikšmės (-ių) kaitą sovietmečiu bei nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Pažymėtina, kad Kryžkalnio istorija turi tęsinį – sovietinio memorialo vietoje 2018–2020 m. atsirado dvi naujos (semantiškai ir erdviškai susiliejusios į vieną) atminimo erdvės, kuriose buvo įatmintinta Lietuvos partizanų kova. Taigi buvo sukurtos naujos Kryžkalnio reikšmės, nors nepamirštos ir ankstesnės.

Metodologinės prieigos

Šiam tyrimui atlikti buvo artimos *mikroistorijos* metodologinės prieigos („mažuose dalykuose išvelgti didelius“) ir konkrečiai – susitelkimas į *atvejo* studiją. Nagrinėjant archyvinę medžiagą ir publikacijas spaudoje bei naratyvizuojant atminimo erdvės Kryžkalnyje raidą, derinti aprašomasis, analizės ir sintezės metodai.

Šiam tyrimui atlikti buvo artima ir semiotinė metodologinė prieiga, XX a. aštuntajame dešimtmetyje išplėtotą amerikiečių antropologo Cliffordo Geertzo darbuose⁸. Ji leido pažvelgti į Kryžkalnį kaip į rišlų, iškalbingą tekstą – ženklų ansamblį ar simbolinę visumą – kurtą (ir kuriamą) skirtingų politinių veikėjų. Tiriant Kryžkalnį buvo imami domėn keturi kultūriniai sluoksniai, kuriantys vadinamąjį *vietos tapatumą*: gamtinis-kultūrinis kraštovaizdis, materialūs kultūriniai ženklai jame, erdvinis

⁶ *Skulptūros Kernagiui autorius: kad ir ką statytų Kryžkalnyje, viskas atrodys apgailėtina*. [Žiūrėta 2020 08 13]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1190700/skulpturos-kernagiui-autorius-kad-ir-ka-statytu-kryzkalnyje-viskas-atrodys-apgailėtina>.

⁷ KIELĖ, Jūratė. Sena nuotrauka užgavo jautrią stygą. Istorikus supriešino skirtingas požiūris į sovietinio palikimo viešinimą. *Alio Raseiniai*, 2021, vasario 18, Nr. 7.

⁸ Pasak Cliffordo Geertzo, kultūra gali būti suvokiama kaip „istoriškai perduodamas reikšmių pavidalas (*pattern*), įkūnytas simboliuose“. Kitaip tariant, kaip simbolių sampyna, tam tikras tekstas. Geertz, Clifford. *Kultūrų interpretavimas*. Vilnius: Baltos lankos, 2005 (1973), p. 3–10.

sluoksnius (vizualinės dominantės) ir jų artikuliacija viešojoje komunikacijoje⁹. Šių sluoksnių analizė padėjo atskleisti Kryžkalnio „tekste“ skirtingų veikėjų per 50 metų įrašytas (ir išrintas) kultūrinės-ideologines reikšmes.

Tyrimui buvo naudinga ir paveldo vadybos teoretikų Gregory J. Ashwortho bei Johno E. Tunbridge'o nukalta „disonuojančio paveldo“ sąvoka ir teorija¹⁰. Šių autorių tvirtinimu, egzistuoja trys pagrindiniai būdai, kai įvyksta paveldo disonansas: *pirma*, kai nesuderinami trys pavelde esantys glaudžiai susiję išteklių: *kultūrinis* (objekto kultūrinė vertė), *politinis* (jo atitiktis politinei santvarkai) ir *ekonominis* (pelningumas); *antra*, disonansas gali kilti dėl prieštaringos objekto semantikos: tai gali būti viena kitai prieštaraujančios idėjos tame pačiame objekte, pranešėjo sumanytos žinutės (*message*) perskaitymas kitaip, nei buvo sumanyta; kai pranešimo forma ar turinys yra pasenę, kai pranešimo turinys yra nepageidautinas. *Trečiojo* disonanso tipo esmė – faktas, kad tam tikra prasme disonansas yra neišvengiamas, nes paveldėjimas visada yra dalinis: priklausydamas kuriai nors vienai visuomenės grupei, jis tampa sunkiau arba visai neprieinamas kitai¹¹.

Šio tyrimo rėmuose taip pat buvo paranki konceptuali atminimo „erdvės“ ir „vietos“ sampratų skirtis, kurią yra nurodžiusi vokiečių istorikė Aleida Assmann¹². Pasak jos, „erdvė“ yra tai, ką „modernizacijos projektuose galima konstruoti, formuoti, naudoti. Ji yra veiksmo ir planavimo objektas, kuriuo disponuoja veikėjai, nesvarbu, ar jie yra architektai, miestų planuotojai, ar politikai. Visi jie galvoja ateities dimensijomis <...>“, tuo tarpu „vietos turi vardus ir istoriją arba istorijas, jose slypi praeitis“¹³. Remiantis A. Assmann kategorizacija, mūsų tyrimo objektas – Kryžkalnis priskirtinas būtent atminimo *erdvės* kategorijai, nes ji buvo visiškai naujai įsteigta atminimo vieta.

Istoriografija

Apie Kryžkalnio memorialą Lietuvos SSR daugiausia rašyta vietos ir „respublikinėje“ spaudoje. Tai įvairūs proginiai straipsniai, taip pat dokumentiniai filmai (kronikos)¹⁴. Kritinių studijų, nagrinėjančių šio (ar kitų) memorialų reikšmes sovietmečiu, žinoma, negalėjo atsirasti. Geriausiu atveju šiuo laikotarpiu galėjo būti nagrinėjama monumentų formalioji pusė. Konceptualiau apie to meto *Didžiojo Tėvynės karo* memorialus ir monumentus kalbama tuometinio LKP(b) CK sekretoriaus (ir buvusio Lietuvos SSR

⁹ ČEPAITIENĖ, Rasa. Miestas kaip ideologinis tekstas; teoriniai ir interpretaciniai aspektai. *Atminties daugiasluoksniškumas*. Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 57.

¹⁰ TUNBRIDGE, E. John; ASHWORTH, J. Gregory. *The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Belhaven Press, 1996, p. 20–33.

¹¹ *Ten pat*, p. 20–33.

¹² ASSMANN, Aleida. Miesto atmintis. *Atminties daugiasluoksniškumas. Miestas. Valstybė. Regionas*. Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 19–20.

¹³ *Ten pat*, p. 19–20.

¹⁴ Kryžkalnio lietuvių. *Tarybų Lietuva*, 1972 (29). [Žiūrėta 2021 08 27]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/72831/tarybu-lietuva-1972-29-kryzkalnio-lietuve>.

kultūros ministro) knygoje *Žmogus. Menas. Aplinka*¹⁵, kurioje aptariama meno tuometinėje estetinėje aplinkoje problematika¹⁶. Tuo metu SSRS (ir Lietuvos SSR) radęsi memorialiniai ansambliai, L. Šepečio akimis, buvo „veiksmingiausi, kryptingiausi ir nuostabiausi estetinio pergyvenimo šaltiniai“¹⁷, „idėjinės meninės šventovės“¹⁸. Kryžkalnio paminklą L. Šepety (pa)lygino su Baltarusijos SSR „Šlovės kurganu“. Abu objektus siejo tai, kad tai buvo vieni naujausių „karo temos“ paminklų abiejose SSR, abu buvo pastatyti šalia automagistralių, „abu sukurti pagal seną paprotį žuvusiųjų garbei supilti milžinkapį ar kalvą“, o užlipus ant jų viršūnių atsiverdavo plačios panoramos – šių memorialinių ansamblių kontekstai¹⁹. Apie Kryžkalnį rašoma Lietuvos SSR paveldosaugininko Jono Glemžos sudarytoje knygoje *300 kultūros paminklų*²⁰, jis įrašytas ir į 1973–1977 m. išleistą Lietuvos SSR kultūros paminklų sąrašą kaip respublikinės reikšmės kultūros paveldo objektas²¹. 1974 m. buvo publikuota Kryžkalnio memorialinėse patalpose („šlovės kambaryje“) buvusios bronzinės „Šlovės knygos“ miniatiūrinė kopija²². Atskirai paminėtini ir Lietuvos literatūros ir meno archyve saugomi Albino Slavicko dainų tekstai kompozitoriaus Povilo Dikčiaus 1984 m. sukurtai chorinei kompozicijai „Kryžkalnio motina“²³.

Nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje Kryžkalnio pavadinimas kartkartėmis išnirdavo kalbant apie sovietinio paveldą ir jo vertinimą. Istorikė Rasa Čepaitienė Kryžkalnio *Motiną* priskyrė paminklų kategorijai, kurie „savyje“ sujungė „kovos ir Pergalės mitus ir lokalią „socialistinę tradiciją“ išradimo poreikį“²⁴. Apie Kryžkalnio monumento statusą nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu magistriniame darbe yra rašiusi menotyrininkė Jolanta Jurašienė, pastebėjusi, kad „per paminklų griovimo vąjų Kryžkalnio motina buvo susprogdinta, nepasidomėjus tikrąja originalia jos transliuojama žinute“²⁵. Autorė savo darbe atkreipė dėmesį į tai, kad *Kryžkalnio motinos* monumentas Grūto parke užėmė išskirtinę vietą: šioje iš esmės keistoje atminimo / pramogų erdvėje parko savininkai jai buvo patikėję („manipuliatyviai“) simbolizuoti

¹⁵ ŠEPETYS, Lionginas. *Žmogus. Menas. Aplinka. Menas šiuolaikinėje estetinėje aplinkoje*. Vilnius: Vaga, 1978, p. 361.

¹⁶ *Ten pat*, p. 285.

¹⁷ *Ten pat*, p. 287.

¹⁸ *Ten pat*, p. 287.

¹⁹ *Ten pat*, p. 296–297.

²⁰ *300 kultūros paminklų*. Sudarė J. Glemža ir kt. Vilnius: Mintis, 1980, p. 185–186.

²¹ *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 1973, p. 518.

²² *Šlovės knyga*. Vilnius: Mintis, 1974, 16 p.

²³ Dainų tekstai muzikinei kompozicijai „Kryžkalnio motina“. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 445, ap. 1, b. 22.

²⁴ ČEPAITIENĖ, Rasa. *Nacionalinis miestas (III)*. [Žiūrėta 2021 10 06]. Prieiga per internetą: <https://www.bernardinai.lt/2013-01-23-rasa-cepaitiene-nacionalinis-miestas/>.

²⁵ JURAIŠIENĖ, Jolanta. *Ambivalentiškumo problema Grūto parke. Atvejo studija*. Magistro darbas. Vilniaus dailės akademija, 2016, 107 p.

Lietuvos patirtas kančias, todėl objektas buvo erdviškai ir semantiškai atskirtas nuo kitų „rezervate“ įkurdintų paminklų – „stabų“.

Sovietinė „laisvės statula“: nuo Aleksejevkos iki Kryžkalnio

Pasak dailės istorikės Erikos Grigoravičienės, visose SSRS respublikose buvo statomi keturių rūšių viešieji paminklai: 1) pačiam sovietų valdžios ideologui ir simboliui Leninui, 2) vietos revoliucijos vadams ir dalyviams, 3) sovietų kariams ir didvyriams, 4) Antrojo pasaulinio karo civilėms aukoms atminti ir taikiems sovietų liaudies žygdarbiams įamžinti²⁶. Sovietiniai paminklai vadams ir „revoliucionieriams“, anot šios tyrėjos, koreliavo su europiniais paminklais valdovams ir karvedžiams, o skulptūros „tarybinei armijai išvaduoti“ atitiko alegorines laisvės statulas²⁷. Būtent tokiam skulptūrų tipui, jei remtumės šia klasifikacija, priskirtina Kryžkalnyje iškilusi jaunos lietuvės moters, apsirėdžiusios stilizuotais tautiniais drabužiais ir laikančios Pergalės ažuolo vainiką, skulptūra²⁸.

XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje SSRS (ir Lietuvos SSR) prasidėjo naujas *Didžiojo Tėvynės karo* memorializacijos etapas, pasižymėjęs paminklų ir paminklinių ansamblių statybomis. 1959 m. tuometinis Lietuvos SSR kultūros ministras Juozas Banaitis patvirtino „Perspektyvinį paminklų statymo planą 1960–1965 m. laikotarpiui“²⁹, kuriame numatyta Lietuvos SSR sukurti ir pastatyti 33 paminklus: 32 – vietoje ir vieną memorialinį kompleksą už jos ribų – Rusijos Oriolo srityje, Aleksejevkos kaime. Šis objektas turėjo būti skirtas 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariams, kovojusiems Aleksejevkos apylinkėse, atminti. Kaip tik tuo metu (t.y. šeštojo ir septintojo dešimtmečių sandūroje) šio divizijos kaip Lietuvos (iš)vadautojos iš hitlerininkų jungo vaizdinys imtas aktyviai ir sistemingai diegti sovietinėje atminimo kultūroje³⁰.

1959 m. Lietuvos SSR kultūros ministerija ir Architektų sąjunga paskelbė paminklo Kryžkalnyje projektų konkursą. Iš 13 darbų geriausiu buvo išrinktas pirmosios pokario

²⁶ GRIGORAVIČIENĖ, Erika. *Paminklai idėjoms, žmonėms, formoms: XX a. 7–8 dešimtmetis*. [Žiūrėta 2021 08 24]. Prieiga per internetą: <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/daile/skulptura/paminklai-idejoms-zmonems-formoms-xx-a-78-desimtmėtis/79476>.

²⁷ *Ten pat*.

²⁸ Kad skulptūroje vaizduojama lietuvė (ir žemaitė), galima spręsti iš žemaitiško galvos apdangalų dėvėjimo būdo – vienu metu dėvimų kelių skarelų ir specifinio jų rišimo būdo.

²⁹ Perspektivinis paminklų statybos planas 1960–1965. *Lietuvos literatūros ir meno archyvas*, f. 342, ap. 4, b. 187, l. 127.

³⁰ STONČIUS, Justas; VITKUS, Hektoras; VITKUS, Zigmąs. *16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariai žydai. Istorija ir atminimas*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020, p. 104.

1 il. Paminklo 16-ajai lietuviškajai šaulių divizijai, turėjusio iškilti Aleksejevkoje, Oriolo srityje, eskizas, 1959 m. Aut. skulpt. Bronius Vyšniauskas, archit. Vytautas Gabriūnas. Vilniaus regioninis valstybės archyvas.

absolventų kartos kūrėjų skulptoriaus Broniaus Vyšniausko³¹, architekto Vytauto Gabriūno³² darbas (vitražistas Kazys Morkūnas³³ prisijungė vėliau).

1959 m. vasario 7 d. *Literatūroje ir mene* pasirodžiusiame straipsnyje³⁴ apie B. Vyšniausko projektą rašyta: „Ten, kur Didžiojo Tėvynės karo dienomis XVI divizija pradėjo garbingą kovą kelią <...>, šiais metais bus pradėtas statyti paminklas. Ant aukšto granitinio pjedestalo stovės moters lietuvės bronzinė figūra <...>. Memorialinėje granito sienelėje bus bronzinis bareljefas, vaizduojantis į priekį besiveržiančius karius <...>.“ 1960 m. *Švyturyje* pasirodžiusiame straipsnyje konkretizuojama, kad minėta „lietuvė moteris“ – tai „motina“, simbolizuojanti išvadavimo laukiančią Lietuvą, ir pati „tėvynė“: „Nuo aukšto granitinio pjedestalo žvelgia motina – tėvynė į tolimosios Aleksiejevkos laukus.“³⁵

Nors memorialą Aleksejevkoje tikėtasi pradėti statyti iškart ir baigti 1961 m., projektas „pakibo“. Apie tikrąsias tokio „pakibimo“ priežastis galima tik svarstyti. Galbūt būta kokio nors konflikto tarp Lietuvos SSR ir Oriolo srities valdžios, galbūt priešinosi *Didžiojo Tėvynės karo* veteranai, kuriems (pripratusiems prie kario skulptūrų) galėjo pasirodyti nepriimtina modernistinė taikios moters skulptūra, bet, tikėtina, projektą įgyvendinti labiausiai trukdė lėšų trūkumas. J. Jurašienė teigia (tiesa, nenurodydama šaltinio), kad monumentas Aleksejevkoje neiškilo dėl „pernelyg aiškių tautinių simbolių“, tačiau vargu ar tai galėjo būti svarbus veiksnys: tautinių akcentų sovietų valdžia nelaikė „nuodėme“, dargi priešingai³⁶.

Kad ir kokios būtų „lietuvės moters“ monumento statybų Aleksejevkoje „pakibimo“ priežastys, po šešerių septynerių metų buvo apsispręsta projektą įgyvendinti Lietuvoje. Paminklas turėjo iškilti centrinėje Lietuvos SSR dalyje – Kryžkalnyje. Ši vieta buvo pasirinkta, labiausiai tikėtina, dėl patogios strateginės pozicijos – tai Lietuvos geografinis centras ir susikertančių eismo arterijų mazgas. To meto žurnalisto Edvardo Pranckūno žodžiais tariant, „<...> tartum Lietuvos žemės širdis“³⁷. Be to,

³¹ Šios kartos autoriai, gimę 3–4 XX a. dešimtmečiais, vykdydami ideologinius valstybės užsakymus, savo srityse sykiu skleidė ir modernizmo idėjas. B. Vyšniauskas (1923–2015) pokariui priklausė Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės institutą baigusiu skulptorių kartai. Pirmasis jo kūrinys, skirtas viešajai erdvei, buvo 1952 m. kartu su Napoleonu Petručiu sukurta skulptūra „Pramonė ir statyba“. Ji buvo pastatyta ant Vilniaus Žaliojo tilto (sovietmečiu – Černiachovskio). Šiuodu autoriai taip pat sukūrė skulptūrinę kompoziciją „Keturi komunarai“, kuri iškilo 1973 m. Kaune, Ramybės parke.

³² Vytautas Gabriūnas (1930–1992) – LTSR dailės instituto Vilniuje auklėtinis. Vienas žymesnių jo darbų – skulptūrinio paminklo „Motina“ Pirčiupiuose architektūrinė dalis.

³³ Kazys Morkūnas (1925–2014) – Dailės instituto auklėtinis. Vitražų Pirčiupių muziejui (1962), TSRS ekspozicijoms pasaulinių parodų paviljonams Monrealyje (1967), Osakoje (1970) ir Kauno IX forto memorialui (1985) autorius.

³⁴ Oriolo didvyriams atminti. *Literatūra ir menas*, 1959, vasario 7, Nr. 6, p. 2.

³⁵ SIDERAVIČIUS, K. Aleksiejevkos didvyriai. *Švyturys*, 1960, vasaris, p. 14–15.

³⁶ PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis. Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2019.

³⁷ PRANCKŪNAS, Edvardas. Lietuvių tauta – tarybinei armijai. *Literatūra ir menas*, 1972, rugsėjo 16, Nr. 37, p. 1, 8–9.

2 il. Memorialo „Tarybinei armijai“ Kryžkalnyje eskizas, 1967–1970 m. Vilniaus regioninis valstybės archyvas.

Raseinių apylinkėse iš tikrųjų vyko mūšiai, kuriuose dalyvavo 16-oji lietuviškoji šaulių divizija, taigi memorialo vieta buvo susieta su autentiškų kovų vieta. Memorialui su monumentaliu paminklu palankus buvo ir kraštovaizdis – plačios erdvės, kuriose galėjo atsiskleisti skulptūros siluetas. Skulptūros reikšmė šiek tiek pakito: perkelta iš Aleksejevkos į Lietuvą ji turėjo išsakyti padėką ne vien 16-ajai lietuviškajai šaulių divizijai, bet ir suteikti bendresnę – dėkingumo visiems tarybiniais kariams, „vadavusiems“ Lietuvą, reikšmę.

Formaliai sprendimas pastatyti paminklą Kryžkalnyje buvo įrašytas į 1967 m. spalio 20 d. vykusio LKP(b) CK posėdžio metu priimto nutarimo „Apie paminklų ir biustų pastatymą“ sąrašą³⁸. Šis nutarimas įpareigojo Lietuvos SSR kultūros ministeriją ir kitas institucijas 1967–1975 m., artėjant 50-osioms Spalio revoliucijos metinėms, organizuoti architektūros konkursus. Be paminklo Kryžkalnyje, 1968 m. Kaune turėjo atsirasti paminklas „Kauno komjaunuoliams ir pogrindininkams“; 1969 m. tame pačiame mieste – paminklas „Keturiems komunarams“; 1970 m. Vilniaus–Kauno–Trakų sankryžoje Aukštuosiuose Paneriuose – paminklas „Lietuvių partizanams ir pogrindininkams“ ir kt.

³⁸ 1967 m. spalio 20 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas Nr. 47, LYA, 1771, ap. 238, b. 66, l. 60.

3 il. Monumento „Tarybinei armijai“ Kryžkalnyje eskizas, 1967–1970 m. Vilniaus regioninis valstybės archyvas.

Įdomu pastebėti, kad, regis, statyti paminklą Kryžkalnyje (kelių sankryžoje) buvo nuspręsta *tik* šio posėdžio metu. Iki tol planuota statyti kitą atminimo ženklą: paminklą lietuvių ir baltarusių partizanams Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje³⁹.

Kaip įprasta, monumentalesnių paminklų statybos sovietmečiu prasidėdavo mažesnio, laikino atminimo ženklo pastatymu. Tai buvo tarsi valdžios garantas, kad tai, kas pažadėta, anksčiau ar vėliau bus įvykdyta. 1968 m. vasario 28 d., minint Tarybinės armijos 50-mečio sukaktį, toks „pažado“ akmuo buvo atidengtas Kryžkalnyje⁴⁰. Įrašas akmenyje žymėjo: „Čia bus pastatytas paminklas Tarybinės armijos garbei – Tarybų Lietuvos išvadotojai iš fašistinio jungo.“⁴¹ Tuo metu Dailininkų sąjungos dirbtuvėse Vilniuje (Vincio Grybo g.) buvo pradėtas kurti skulptūros modelis.

Visas memorialas buvo baigtas statyti gana greit – 1972 m. rudenį. Jį sudarė memorialo prieigos (dvi granito plokštės, kuriose lietuvių ir rusų kalbomis buvo įrašyta „Lietuvos liaudis – Tarybinei armijai išvadotojai“, portretiniai bareljefai, vaizduojantys sovietų Pėstininką, Jūreivį, Lakūną ir Partizanę), memorialinė patalpa po monumentu, kurioje buvo įrengti du vitražai – „Kova“ ir „Didvyrių susitikimas“. Patalpos

³⁹ 1967 m. spalio 20 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas Nr. 47, *LYA*, 1771, ap. 238, b. 97, l. 338.

⁴⁰ 1968 m. vasario 14 d. LKP CK sekretoriato posėdžio protokolas Nr. 41. *LYA*, f. 1771, ap. 239, b. 86, l. 15.

⁴¹ *Ten pat*, l. 15.

4 il. Monumentas „Tarybinei armijai“. Kryžkalnis, 1972 m. Raseinių kraštotyros muziejus.

galinėje sienoje spindėjo įrašas „Tarybų Lietuva amžinai dėkinga kariams.“ Čia pat buvo surašyti Lietuvą iš nacių atkariavusių Raudonosios armijos dalių pavadinimai, tarp jų – SSRS 2-oji SSRS gvardijos armija, kurios sudėtyje kovėsi 16-oji divizija. Čia

buvo eksponuojamos ir dvi bronzos lapų knygos, kuriose įrašytos visų karių didvyrių, žuvusių „vaduojant“ Lietuvą, pavardės.

Pagrindinis monumento akcentas buvo jaunos moters figūrinė skulptūra, simbolizuojanti lietuvių tautos dėkingumą „tarybinei armijai išvadotojai“⁴². Apie skulptūrą 1972 m. *Literatūroje ir mene* pasirodžiusiame straipsnyje minėtas Edvardas Pranckūnas rašė: „Skulptūra gerai matoma iš visų pusių, jos siluetas, paryškintas etnografinė žemaičių atributika, vaizdžiai „įsirašo“ dangaus fone. <...> Ansambelis paprastas, kuklus, bet turi ir monumentalumo bruožų. Itin dideli maštakai, gigantiškumas nederėtų prie mūsų kraštovaizdžio, savitos gamtinės aplinkos.“ Autorius sykiu patetiškai pažymėjo, kad Kryžkalnio ansamblis yra netgi ne memorialas, bet „<...> lietuvių tautos dėkingumo kariams išvadotojams meninis simbolis, mūsų menininkų sukurtas iš bronzos, granito ir stiklo“⁴³.

Memorialas „Tarybinei armijai“ Kryžkalnyje buvo atidarytas 1972 m. rugsėjo 16 d., taigi praėjus 27 metams nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos⁴⁴. Atidarymo iškilnėse kalbėjęs LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus jį įvardijo kaip lietuvių tautos dėkingumo Raudonajai armijai ženklą, išvadavimo simbolį, sykiu ir „himną tarybinių tautų draugystei“. Eduardas Mieželaitis (beje, 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karo korespondentas) pagrindinį memorialo akcentą – moters figūrą su ažuolo šakele rankose – susiejo su Salomėja Nėrimi, pateikdamas asociatyvų vaizdinį iš karo laikų, kai stovėdama „kraujo tulpėmis išrašytame ir karo lauko dulkėmis apneštame“ kariškame sunkvežimyje poetė deklamavo 16-osios divizijos kariams savo eilėraštį „Dainuok, širdie, gyvenimą“⁴⁵.

Skulptūros autorius B. Vyšniauskas jau nepriklausomybės laikais pasakojo, kad monumentas nelabai patikęs „Maskvos generolams“, kurie per atidarymo iškilmes: „<...> traukė pečiais ir vis garsiau kuždėjosi, koks čia paminklas, kad nėra kario. Todėl, sėdę į juodas „Volgas“, išskubėjo net autoriaus nepakvietę šventinių pietų <...>. Paskui atsirado paminklas prie Šiaulių su kareiviais. Reikėjo kaip nors ištaisyti klaidą.“⁴⁶ Pastebėtina, kad „išskubančių“ įnirusių „Maskvos generolų“ ar „Maskvos ponų“ vaizdinys yra gana tipinis Lietuvos menininkų, sukūrusių ideologinių kūrinių sovietmečiu, pasakojamas siužetas, kuriuo siekiama, matyt, pa(si)aiškinti ar pa(si)teisinti kai kuriuos naujame politiniame kontekste galinčius dviprasmiškai atrodyti savo sprendimus⁴⁷.

⁴² PRANCKŪNAS, Edvardas. Lietuvių tauta – tarybinei armijai. *Literatūra ir menas*, 1972, rugsėjo 16, Nr. 37, p. 1, 8–9.

⁴³ *Ten pat.*

⁴⁴ Lietuvos liaudis – tarybinei armijai išvadotojai. Iškilmingas monumento atidengimas Kryžkalnyje. *Tiesa*, 1972, rugsėjo 17, Nr. 219, p. 1–2.

⁴⁵ *Ten pat.*

⁴⁶ NORKEVIČIUS, Julius. Kad nebijotume anūkams į akis pažiūrėti. *Tiesa*, 1994, kovo 9, Nr. 46, p. 9.

⁴⁷ AMBRAZIŪNAS, V. Alfonsas. *Dekonstruktivumo pradmenys*. Marijampolė: Piko valanda, 2018, p. 28. Kitas panašaus kalbėjimo pavyzdys – Vytauto Žalakevičiaus filmo *Niekas nenorėjo mirti* (auto) refleksijos. Žr. ŽALAKEVIČIUS, Vytautas. *Aš nežinau...* Sudarė R. Paukštytė, 1997, p. 253–256.

5 il. Motina „Armėnija“. Jerevanas, 1967. „Wikipedia“.

Kad ir kaip būtų, „Maskvos generolų“ aistros, jei jų ir būta, buvo nuramintos, ir Kryžkalnio memorialas ėmė funkcionuoti kaip numatyta – čia minėtos svarbios SSRS (Lietuvos SSR) datos, vyko priėmimo į pionierius ir komjaunimą ceremonijos, fotografuodavosi jaunavedžiai, lankydavosi ekskursantai. 1973 m. memorialo autoriai buvo apdovanoti Lietuvos SSR Valstybine premija, o tai reiškė, kad šis objektas ir menine, ir ideologine prasme (pa)tiko Lietuvos SSR valdantiejiems sluoksniams.

Lyginant Broniaus Vyšniausko ir Vytauto Gabriūno kūrinį su kitomis panašaus žanro SSRS ir kitose komunistinėse šalyse sukurtomis *Motinos-Tėvynės*⁴⁸ žanro skulptūromis, į akis krinta santūrios plastikos Kryžkalnio skulptūros siluetas. Bronzinės lietuvės motinos figūroje galima išvelgti netgi tam tikrą nuolankumą, nors tiesus stotas sykiu atspindi išdidumą, nepasidavimą ir vidinę dvasinę dinamiką – vidinę moters įtampą, kylančią laukiant sugrįžtančių karių. Priimanti *Kryžkalnio motinos* povyza ryškiai kontrastuoja su aktyvių, kovojančių, „atnešančių“ moterų / motinų skulptūromis, kaip antai 1967 m. Volgograde iškilusiu kolosaliu monumentu *Tėvynė šaukia* (moteris su kalaviju, kviečianti į kovą), 1974 m. Kaliningrade pastatyta karingo stoto

⁴⁸ Šio žanro ištakomis reikėtų laikyti Senovės Romos kultūrą ir čia atsiradusį Alma Mater (lot. Motinos maitintojos) vaizdinį bei jo aktualizavimą krikščioniškame kontekste (Madosos su kūdikiu vaizdavimą), o vėliau – Vakarų Europos akademijoje ir XIX a. Europoje nacionalizmo (-ų) kilimo epochoje.

*Motina-Rusija*⁴⁹, 1981 m. iškilusia *Motina Tėvynė* Kijeve (moteris pergalingai iškėlusi kalaviją ir skydą), taip pat daugeliu buvusioje Jugoslavijos Respublikoje iškilusių moteris vaizduojančių skulptūrų, kuriose jos visada aktyvios⁵⁰. Net savo ramiu siluetu į Kryžkalnio lietuvenę panašios „motinos tėvynės“ Jerevane (past. 1967 m.) ir Tbilisyje (past. 1958 m.) laiko kalavijus, nors jie ir neiškelti⁵¹.

Darant subjektyvią įžvalgą būtų galima teigti, kad nuolanki *Kryžkalnio motinos* povyza simboliškai atspindėjo ne tik lietuvių tautos „nacionalinį charakterį“, bet būtent lietuvių ir Lietuvos SSR padėtį sovietiniame istorijos naratyve: kaip prisidėjusios prie kovos su hitleriniais okupantais (16-osios lietuviškosios šaulių divizijos ir raudonųjų partizanų pavidalu), bet vis dėlto daugiau „gavusios“ nei „davusios“ tautos statusą. Apskritai, begalinis lietuvių tautos dėkingumo figūra buvo tapusi sovietų valdžios atstovų viešųjų kalbų kliše. Kaip tiksliai pastebėjo Nerija Putinaitė, „Naujasis pasaulis buvo ne savųjų susikurtas, o atitekęs kaip dovana“, iki kurios silpnos sovietinės savimonei lietuvių visuomenei reikia priaugti⁵².

Paminklas „išvaduotojai“ ar tiesiog Raseinių Magdė?

Tautiškai sąmoningesnei lietuviškosios visuomenės daliai, net jei ir buvo laikui bėgant prisitaikyta prie okupacijos sąlygų (kito pasirinkimo ir nebuvo), sovietinė santvarka liko iš esmės svetima, kaip ir jos palaikytoja Raudonoji armija⁵³. Dominuojant tokioms jausenoms, paminklai Leninui, įvairiems 1917 m. „revoliucijos“ vadams ir dalyviams, *Didžiojo Tėvynės karo* kariams ir didvyriams taip pat netapo savi. Kryžkalnio monumentas tokiame kontekste, atrodo, buvo šiokia tokia išimtis. Ne tik dėl to, kad nevaizdavo kokio nors visuomenei mažai ką reikškusio revoliucijos veikėjo (-os) ar nebuvo tiesmukai ideologiškas (jei neimtume domėn monumento papėdėje įrengtos memorialinės erdvės), bet dėl reikšmės korekcijų, kurias veikė kasdienybė – Kryžkalnio motinos skulptūra tapo tuo, ką šiandienos tyrėjai įvardija vadinamuoju vietoženklis (*landmark*) terminu.

Kitaip tariant, *Kryžkalnio motinos* skulptūra ėmė funkcionuoti kaip neutralus atskaitos taškas pravažiuojantiems autostrada, be to, kabliukas vykstančiųjų atostogauti prie jūros (ir grįžtančių iš atostogų) vaizduotei, sukeliantis, reikia manyti,

⁴⁹ Монумент „Мать-Россия“. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://www.prussia39.ru/sight/index.php?sid=1217>.

⁵⁰ *Spomenik database*. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://www.spomenikdatabase.org/post/15-powerful-depictions-of-women-in-yugoslav-monumental-art>.

⁵¹ *Mother of Armenia*. Prieiga per internetą: https://en.wikipedia.org/wiki/Mother_Armenia; *Mother of Georgia*. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://tbilisilocalguide.com/tbilisi/mother-of-georgia/>.

⁵² PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga. Prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai, 2007, p. 51.

⁵³ ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2013, p. 102.

malonias artėjančių ar pasibaigusių atostogų asociacijas. Kaip žinia, pro Kryžkalnį pravažiuodavo dauguma Lietuvos SSR gyventojų, vykstančių atostogauti į pajūrį, o Kryžkalnio autobusų stotis buvo viena lankomiausių tokio pobūdžio įstaigų Lietuvoje: čia sustodavo keleiviniai autobusai, vykstantys maršrutu Vilnius–Klaipėda, taip pat Kaliningrado–Rygos kryptimi.

Prie Kryžkalnio išskirtinumo prisidėjo ir 1979 m. pastatyta nestandartinės architektūros autobusų stotis (su integruotu restoranu ir parduotuve), kurią suprojektavo jaunas architektas Konstantinas Zubovas (1940–1971).

Tai, kad į *Kryžkalnio motinos* monumentą (bent jau) vietos gyventojai žvelgė neutraliai ar santykinai palankiai, liudija jų folkloras. Raseiniškiai jai buvo priskyre Raseinių Magdės – daugiareikšmės miesto legendos, kurią, kaip žinia, išgarsino 1909 m. parašyta Maironio poema tuo pačiu pavadinimu, vardą⁵⁴. Vadinta *Kryžkalnio motina* ir kitu moderniai skambančiu vardu – „Monika“, spėčiau, siekiant pabrėžti objekto išskirtinumą, kitoniškumą, kaip ir vardas „Magdalena“ (rengiant spaudai šį straipsnį, autoriaus kalbinti kai kurie vyresnės kartos raseiniškiai negalėjo paaiškinti, kodėl ir kaip atsirado vardas Monika, kelta versija, kad toks buvo skulptoriaus žmonos vardas, o ji buvusi *Kryžkalnio motinos* prototipu).

6 il. „Tėvynė motina šaukia!“. Volgogradas, 1981. „Mediakatalogas.lt“

⁵⁴ MAIRONIS. *Raseinių Magdė*. Vilnius: Žaltvykslė, 2007 (1909).

Kryžkalnio motinos kaip kitoniško objekto hipotezę paremtų faktas, kad lietuvių kultūroje egzistuoja nemažai priežodžių, kuriuose skamba Raseinių Magdės vardas, dalis jų apibūdina pasipuošusią moterį, netgi puošėivą, tačiau sykiu ir pamėklę, užimančią Morės vietą, kvailą, žioplą, ištižusį žmogų. Pasakojimas apie Raseinių Magdę tampa dar painesnis žinant, kad Raseinių Magdės vaizdinys turi sąsają su Marijos Magdalietės skulptūra, kurią XVIII a. pradžioje prie miesto šulinio pastatė broliai karmelitai. Maža to, yra duomenų, kad prie Viduklės–Nemakščių kelio XIX a. pradžioje stovėjo medinė Raseinių Magdės skulptūra, kurią iš medžio trinkos išdrožė carinės Rusijos kareiviai⁵⁵.

Šiaip ar taip, abu vietos gyventojų *Kryžkalnio motinos* skulptūrai suteikti vardai – „Magdė“ ir „Monika“ – signalizavo, kad objektas vietos gyventojų sąmonėje buvo gyvas: suvokiamas, viena vertus, kaip keistas, svetimas, bet ir sykiu savas, „čiabuviškas“. Tiesa, jau nepriklausomybės metais raseinietė, buvusi Lietuvos partizanų Batakių valsčiuje ryšininkė Eugenija Ennukson pastebėjo, kad nei vietos gyventojai, nei svečiai ypatingos pagarbos „tarybinei lietuvei“ neteikė, atvirksčiai, vadindavo „Moniką“ ir kitokiais vardais...⁵⁶ Paminklas, jos nuomone, buvo lietuvis vardo išniekinimas, nes „dora lietuvis nelinkčiojo nė vienam okupantui“⁵⁷. Egzistuoja pasakojimas, kad Viduklės Šv. Kryžiaus parapijoje 1976–1983 m. klebonavęs kunigas disidentas Alfonsas Svarinskas *Kryžkalnio motiną* vadino „katiušą“, linksminusia Raudonosios armijos kareivius. *Kryžkalnio* monumentą kaip sovietų okupacijos simbolį traktavo ir rašytojas, 1969–1975 m. Paminklų konservavimo instituto chemijos laboratorijos vedėjas Mindaugas Tomonis⁵⁸, dėl politinių motyvų atsisakęs vykti į komandiruotę ištirti paminklo būklę ir už tai nukentėjęs (žuvo neaiškiais aplinkybėmis)⁵⁹.

M. Tomonį pažinojusio disidento Algirdo Patacko nuomone, „bet kuriuo atveju Mindaugas tapo sovietų saugumo (KGB) ir visos sovietinės sistemos auka“⁶⁰. Vaizdžiai

⁵⁵ *Lietuvių liaudies patarlės*. [Žiūrėta 2021 03 16]. Prieiga per internetą: <http://patarles.dainutekstai.lt/raseini7.html>. Taip pat žr. VAITKEVIČIUS, Vykintas; VAITKEVIČIENĖ, Daiva. *Lietuva. 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma littera, 2011, p. 218–219; ZABIELA, Gintautas. Iškalbinga Raseinių žemė. *Žemaičių žemė*, 2006, Nr. 1–2, p. 8.

⁵⁶ ENNUKSON, Eugenija. Kur dėti Moniką? *Naujas rytas*, 1994, gruodžio 21, Nr. 101, p. 2.

⁵⁷ *Ten pat*.

⁵⁸ M. Tomonis (1940–1975) – poetas, filosofas, LTSR paminklų konservavimo instituto chemijos laboratorijos vedėjas, nuo 1971 m. – LTSR rašytojų sąjungos jaunųjų rašytojų sekcijos narys. Panašiu metu pateko į KGB akiratį už „nacionalistinius ir antisovietinius pasisakymus“.

⁵⁹ Atsisakymą vykti į komandiruotę M. Tomonis motyvavo tuo, jog iki šiol nėra pastatyti paminklai stalinizmo aukoms, akcentavo visavertį Lietuvos valstybingumo būtinybę, teisę į referendumus ir t. t. Vėliau M. Tomonis buvo dukart uždarytas į psichiatrijos ligoninę, svaiginamas medikamentais ir, kaip manoma, KGB privestas iki savižudybės. Žr. TOMONIS, Mindaugas. *Žinia. Filosofinė apybraiža. Poezija. Dienoraščio fragmentai. Laiškai. Dokumentai*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 532–533. Taip pat: GIRDENIS, Povilas. Mindaugas Tomonis: Nepasmerkus ir pilnai neįsisąmoninus praeties klaidų, neįmanoma kurti ateities. *Literatūra ir menas*, 2020, rugsėjo 1, Nr. 15, p. 47.

⁶⁰ PATACKAS, Algirdas. Niekšybės paslaptį bandžiusį įminti poetą sutraiskė traukinio ratai. *Ekstra*, 2005, Nr. 1(7), p. 13–14.

tariant, jis atsisakė „suredaguoti“ sovietų ideologų parašytą Kryžkalnio tekstą, nes brokas, jo akimis, slypėjo ne paviršiniame sintaksės lygmenyje (paminklo armatūroje ar siūlėse), bet teksto sumanytojų – Lietuvos SSR aukščiausiųjų institucijų – intencijose ir žinutės turinyje.

Visgi sunku patikėti, kad toks griežtas požiūris (arba kitoks itin *artikuluotas* požiūris) būtų buvęs būdingas pro Kryžkalnį pravažiuojantiems keliautojams ar Kryžkalnio užkandinės svečiams. Jiems Kryžkalis (te)buvo pakeleivinga stotelė⁶¹, o vietos gyventojams – puikus orientyras dieną ir naktį (naktį objektas buvo apšviečiamas).

„Sunkėjančios gėlės“: Kryžkalnio monumentas atgimimo metais

1990 m. vasario 13 d. Raseinių rajono laikraštyje *Naujas rytas* pasirodė Vytauto Kvedžio rašinys, kuriame bene *pirmą kartą* atvirai, nors ir su nedideliu rezervu, nagrinėta Kryžkalnio memorialo problematika⁶². Autorius konstatavo drastišką lankytojų ir renginių skaičiaus mažėjimą⁶³, sykiu nurodydamas svarbiausią to priežastį: „Lietuvių tauta dabar visai kitaip žiūri į savo išvadavimą 1944-aisiais metais“, o „išvadavimas <...> buvo ne toks nesavanaudiškas, kaip bandoma buvo vaizduoti daugelį metų“⁶⁴.

Drastiškas ir staigus Kryžkalnio memorialo lankytojų skaičiaus sumažėjimas signalizavo, kad masinis viešasis domėjimasis šiuo objektu, jo kaip Lietuvos SSR kultūros ikonos statusas buvo stimuliuojamas dirbtinai. Susilpnėjus politinės ir ideologinės kontrolės varžtams ir tuos varžtus veržusioms institucijoms, neliko ir „domėjimosi“. V. Kvedys visgi nesilūpė paminklo griauti ar palikti likimo valiai, nes tai būtų buvę, jo akimis, nenaudinga politiškai, be to, primintų tai, ką patys sovietai darė užėmę Lietuvą, sykiu pastebėjo, jog „tam tikrai lietuvių daliai šis paminklas tebėra brangus <...>“⁶⁵. Kryžkalnio paminklą V. Kvedys įvertino kaip jo kartos statytą monumentą, kuris neturėtų būti pamirštas, „nors ir sunkėja prie jo nešamos gėlės“⁶⁶. Ypač jaudintasi dėl Kazio Morkūno vitražų likimo, nes memorialas tuo metu jau buvo be apsaugos (iki tol ten budėdavo milicininkas).

⁶¹ KLAJIMIENĖ, Danguolė. Čia susikerta keliai. *Naujas rytas*, 1995, rugpjūčio 12, Nr. 63, p. 4.

⁶² KVEDYS, Vytautas. Tas sunkus žodis – išvadavimas. *Naujas rytas*, 1990, vasario 13, Nr. 19, p. 3.

⁶³ Jei tikėtume Vytauto Kvedžio pateikiama statistika, 1985 m. Kryžkalnį aplankė 12 130 ekskursantų, 1986 m. – 10 933, 1987 m. – 9 504, 1988 m. – 6 570, 1989 m. – apie 3 200. 1985 m. įvyko 24 renginiai, 1989 m. – tik du. Raseinių kraštotyros muziejaus Kryžkalnio monumento lankytojų apskaitoje (saugomoje Raseinių krašto istorijos muziejaus archyve) bendri (ne tik ekskursantų) skaičiai daug didesni: 1986 m. – 53 617, 1987 m. – 34 808. Gali būti, kad domėn imti tik ekskursantai.

⁶⁴ KVEDYS, Vytautas. Tas sunkus žodis – išvadavimas. *Naujas rytas*, 1990, vasario 13, Nr. 19, p. 3.

⁶⁵ *Ten pat.*

⁶⁶ *Ten pat.*

Vietos spaudoje po šio straipsnio užsimezgė nedidelė diskusija apie Kryžkalnio memorialo ateitį, atspindėjusi užgimusį išlaisvėjusios visuomenės rūpestį viešąja erdve. Minėtasis V. Kvedys Kryžkalnyje matė alternatyvią ekspoziciją apie Raudonąją armiją: „<...> ne tik apie jos žygdarbius, bet ir abejotino žmoniškumo darbus, kurie buvo atlikti Lietuvoje.“⁶⁷ Kraštotyrininkė Julija Norkutė siūlė apskritai kitaip pažvelgti į patį paminklą (jį perreikšminti): „O gal ir mums imtų atrodyti, kad ažuolo šakelė Moters rankoje ištiesta ne vien „Armijai išvaduotojai“, bet ne vieno šimtmečio žmonių vargūi ir skausmui?“⁶⁸ Ričardas Kavaliauskas akcentavo šio monumento kaip *universalaus* atminimo ženklą svarbą, nes jis buvo pastatytas kariams (tarp jų ir lietuviams) pagerbti, apie kuriuos, pasak autoriaus, „civilizuotame pasaulyje“ kalbama „gerai arba nieko“, nes jie neturi pasirinkimo⁶⁹. Siūlyta tiesiog suteikti šiam paminklui „naują statusą“.

Šioje nedidelėje, nuosaikumu pasižymėjusioje diskusijoje dėl Kryžkalnio memorialo ir jo akcento *Kryžkalnio motinos* monumento ateities dalyviai ieškojo galimybių išsaugoti staiga disonansiniu tapusį objektą: iškelta jo kultūrinė vertė, siūlyta monumentą perreikšminti, taip pritaikant prie pasikeitusios santvarkos, ir pakoreguoti (praplėsti) gidų pasakojimą, taip išlaikant bent minimalų lankytojų srautą. Paties objekto semantika didesnės problemos diskusijos dalyviams, rodos, nekėlė, priešingai – atrodė palanki perreikšminimui dėl savo universalumo. Akcentuoti bendri „moters“, „motinos“, „karių“, „laukimo“ vaizdiniai. Diskusijoje, beje, apdairiai, atsižvelgus į politines aplinkybes, nekalbėta apie ideologiškai labiausiai disonuojančią memorialo dalį – memorialines patalpas – kuriose eksponuoti SSRS dalinių pavadinimai ir didvyrių vardai.

Šie rašiniai, pasirodę Raseinių spaudoje, liudijo tam tikrą tuo metu egzistavusį svarstymą, o gal veikiau lūkuriavimą, kaip elgtis su sovietmečio tapatybės ženklais: palikti, pašalinti ar perreikšminti.

Amerikiečių antropologas Stevenas Mithenas paminklus, manding, labai vykusiai yra palyginęs su kognityviniais inkarais, „įtvirtinančiais idėjas mūsų kolektyvinėse atmintyse ir vaizduotėse“⁷⁰. Keičiantis santvarkoms, vienas pirmųjų žingsnių, kurių imasi naujojo politinio režimo palaikytojai, pasak šio autoriaus, yra senojo režimo statytų paminklų ir kitokių atminimo ženklų (paminklų, atminimo lentelių, gatvių pavadinimų) pervertinimas ir dažniausiai pašalinimas, sakytume, nelyg šių „inkarų“ nukirtimas. Minėta Jolanta Jurašienė tokį šalinimą prilygino simboliniams aktams,

⁶⁷ *Ten pat.*

⁶⁸ NORKUTĖ, Julija. Ir ne vieno šimtmečio skausmui. *Naujas rytas*, 1990, kovo 17, Nr. 19, p. 2.

⁶⁹ KAVALIAUSKAS, Ričardas. Stovėk per amžius. Dar kartą dėl Kryžkalnio monumento. *Naujas rytas*, 1990, balandžio 5, Nr. 40, p. 2.

⁷⁰ MITHEN, Steven. A Creative Explosion? *Creative in Humans Evolution and Prehistory*. London: Routledge, 1998, p. 181; BERNIŪNAS, Renatas. Agency, Cognitive Anchors and Memory. Why Soviet Icons Matter. *The Burden of Remembering. Recollections and Representations of the 20th Century*. Ed. by E. Koresaar, E. Lauk, K. Kuutma. Helsinki: Finish Literature Society, 2009, p. 168.

išreiškusiems senųjų politinių mitų „nužudymą“ ir troškimą susigražinti viešąsias erdves⁷¹.

1990–1991 m. Lietuvoje prasidėjo masinis tokių ženklų šalinimas, kurį organizavo ir vykdė (veik spontaniškai) Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio (LPS) aktyvistai⁷².

Nuverstos, nukeltos, nutemptos skulptūros kaip nereikalingi daiktai buvo vežamos į įvairias vietas: Dailės kombinato kiemus ir sandėlius, komunalinių ūkių kiemus ir garažus. Kai kurios tiesiog dingo. Siekdama didesnės tvarkos prižiūrint šiuos objektus, Lietuvos Vyriausybė, vadovaujama Kazimieros Prunskienės, 1990 m. liepos 31 d. priėmė nutarimą dėl tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų ekspozicijos įkūrimo, pavedant Kultūros ir švietimo ministerijai kartu su Statybos ir urbanistikos ministerija bei tuometiniu Paminklotvarkos departamentu prie LR Vyriausybės nustatyti paminklų perkėlimo tvarką ir ekspozicijos vietą⁷³.

Visgi tuo pat metu vyko ir daug naujosios valdžios nekontroliuojamų procesų. 1990 m. rugpjūčio 23 d. vykstant „Europos kelio“ renginiams, kurių metu siekta antrą kart prisiminti Ribentropo–Molotovo paktą ir jo pasekmes, Kryžkalnio monumentas buvo aptaškytas dažais, taip išreiškiant panieką objektui ir jo siunčiamai žinutei, o 1990 m. spalio pabaigoje paminklas buvo slapta užminuotas ir bandytas susprogdinti.

Sprog(din)imas ir monumento pašalinimas

Sprogimas Kryžkalnyje nugriaudėjo 1990 m. spalio 5 d. 4 val. 30 min. Sprogimo banga nutraukė skulptūros tvirtinimo prie postamento varžtus, paminklas pasviro. Po apžiūros, kurią tos pačios dienos rytą atliko tuometinio Raseinių rajono vidaus reikalų skyriaus pareigūnai, buvo iškelta byla dėl valstybinio turto sugadinimo ir ypatingo chuliganizmo⁷⁴. Po dviejų savaitių vykusioje Raseinių r. Tarybos sesijoje 11 val. 17 min. 44 deputatams balsavus „už“, 4 „susilaikius“, o 3 „neišreiškus savo nuomonės“, nuspręsta *Kryžkalnio motinos* skulptūrą kaip keliančią pavojų nukelti⁷⁵.

⁷¹ JURAŠIENĖ, Jolanta. *Ambivalentiškumo problema Grūto parke. Atvejo studija*. Magistro darbas. Vilniaus dailės akademija, 2016, p. 66.

⁷² 1989 m. liepos 21 d. Sąjūdžio aktyvistai demontavo „Tanką-išvaduotoją“, nuo 1962 m. stovėjusį prie Kauno VI forto žiedo. 1990 m. birželio 14-ąją, minint Gedulo ir vilties dieną, iš Kauno senamiesčio dingo Felikso Dzeržinskio biustas, bandyta nugriauti paminklą „Keturiems komunarams“; 1990 m. lapkričio 7 d. nuverstas Vinco Mickevičiaus-Kapsuko paminklas Vilniuje. 1991 m. rugpjūčio 23 d. žlugus pučui Maskvoje, buvo demontuoti paminklai Leninui Vilniuje ir Klaipėdoje.

⁷³ 1990 m. liepos 31 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 256 „Dėl tarybinio laikotarpio skulptūrų ekspozicijos įkūrimo“. [Žiūrėta 2021 03 10]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.3606?positionInSearchResults=42&searchModelUUID=e662a484-705b-44b9-9395-3174af9e-1abc/>. Panašus parkas 1992 m. pradėtas kurti Maskvoje (Muzeonas), o 1993 m. duris atvėrė Atminimo parkas Budapešte („Szobopark“).

⁷⁴ Sprogimas Kryžkalnyje. *Naujas rytas*, 1990, spalio 11, Nr. 210, p. 1.

⁷⁵ Rajono tarybos IV sesija. *Naujas rytas*, 1990, spalio 27, Nr. 127, p. 1.

7 il. Kryžkalnio monumento nukėlimas 1990 m. spalio 25 d. „Naujas rytas“.

Sprendimas, suprantama, buvo žinomas iš anksto, nes skulptūra buvo fiziškai pašalinta praėjus pusvalandžiui nuo (sic!) nuo sprendimo priėmimo. Motyvuota galimais pavojais, jei skulptūra griūtų.

Pirmoji informacija apie sprogimą *Naujame ryte* pasirodė 1990 m. spalio 11 d. Žurnalisto paklaustas, kas galėjo įvykdyti sprogdinimą, vidaus reikalų skyriaus viršininkas Albinas Gailius atsakė rezervuotai: „Versijų yra įvairių.“⁷⁶ Po sprogdinimo prie objekto vėl pradėjo budėti milicininkai. Po dviejų dienų tame pačiame laikraštyje pasirodė naujas straipsnis, kuriame kalbintas Raseinių rajono valdytojo pavaduotojas Jonas Tamošaitis prabilo apie skulptūros nukėlimą: „Raseiniuose formuojasi mintis, kad skulptūrą reikia nukelti <...>. Mes turime apsaugoti nuo galimų pavojų, jei skulptūra griūtų <...>. Koks tolimesnis likimas? Tai klausimas, į kurį tikriausiai turėtų rasti atsakymą tikrieji šio monumento šeimininkai, visuomenė. Kol kas mūsų (Raseinių rajono valdybos? – Z. V.) nuomonė vienareikšmiška: skulptūrą reikia nukelti.“⁷⁷

⁷⁶ Sprogimas Kryžkalnyje. *Naujas rytas*, 1990, spalio 11, Nr. 210, p. 1.

⁷⁷ Skulptūra bus nukelta. *Naujas rytas*, 1990, spalio 13, Nr. 121, p. 3.

Vienintelė problema, kurią įvardijo J. Tamošaitis, – tokią užduotį galima buvo atlikti tik su kranu, kurio rajone neturėta.

1990 m. spalio 25 d. Raseinių rajono tarybos sesijoje ekspertų komisija pateikė oficialias išvadas: kuo skubiau nukelti nuo postamento skulptūrą, „nes gali bet kuriuo momentu nugriūti“⁷⁸. Pastebėtina, kad tuometinės Lietuvos Respublikos kultūros paminklų apsaugos inspekcijos vadovas Naglis Puteikis siūlė postamentą suremontuoti ir skulptūrą atstatyti „kaip paminklą šiose vietose žuvusiems kariams“⁷⁹, visgi leidimą nukelti paminklą ši įstaiga davė (kaip ir Paminklotvarkos departamentas). 1990 m. spalio 26 d. *Respublikoje* pasirodė straipsnis, kuriame cituojama rajono valdytojo Juozo Rakausko nuomonė, jog „jokių kitų motyvų [išmontuoti paminklą], išskyrus techninius, nebuvo“⁸⁰.

Demontuojant *Kryžkalnio motinos* skulptūrą tebebuvo įtraukta į Lietuvos SSR dailės paminklų sąrašą, kaip ir daugelis kitų sovietinių monumentų. 1991 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybė priėmė potvarkį⁸¹, kuriuo, „atsižvelgiant į kritinę Kryžkalnio paminklinio komplekso būklę <...> ir siekiant apsaugoti meno vertybes nuo naikinimo“, Kultūros ir švietimo ministerijai bei Kauno Mikalojaus Konstantino Čiurlionio dailės muziejui pavesta atlikti Kazio Morkūno vitražo ir kitų meno vertybių išmontavimo ir perkėlimo saugoti muziejuje darbus. Šio potvarkio trečiajame punkte nurodyta *išbraukti* iš respublikinės reikšmės dailės paminklų sąrašų „paminklą tarybinei armijai Kryžkalnyje“.

Galima teigti, kad monumento sprogdinimas tapo lyg akstinu jo atsikratyti – dabar jau nuvertinant jį ir oficialiai. Po šio sprendimo Kryžkalnio monumentas virto metalo gabalu ir tapo priklausomas nuo malonės tų žmonių, kurių rankose atsidūrė (didžiausią pavojų tuo metu kėlė brangiųjų metalų vagys).

Šiandien jau neįmanoma nustatyti, kokia buvo spontaniška raseiniškių reakcija į Kryžkalnio monumento sprogdinimą ir nukėlimą, tačiau nuomonių, tikėtina, būta įvairių: ir dėl veiksmo brutalumo, ir dėl to, kad paminklas, šiaip ar taip, buvo tapęs integralia Raseinių rajono (ir Lietuvos) kultūrinio kraštovaizdžio dalimi. Be to, šio teksto autoriaus žiniomis, Raseiniuose egzistavo įsitikinimas, kad pasikėsinimas į paminklą buvo ne vietos žmonių sumanymas. Pažymėtina, kad ir vėliau Raseinių rajono valdžia ne kartą svarstė pastatyti skulptūrą kur nors mieste, bet taip ir nesiryžo.

Nukėlus Kryžkalnio monumentą, iškart kilo jo saugojimo klausimas. Skulptūra buvo nugabenta į Raseinių rajono komunalinių įmonių kombinato kiemą, kur išgulėjo kelerius metus. Toks elgesys su paminklu kėlė dalies raseiniškių nepasitenkinimą, kuris

⁷⁸ Kryžkalnis be monumento. *Lietuvos aidas*, 1990, spalio 26, Nr. 111.

⁷⁹ *Ten pat.*

⁸⁰ JARMALAVIČIUS, Ričardas. Kryžkalnis keičia veidą. *Respublika*, 1990, spalio 26, Nr. 247, p. 1.

⁸¹ *1991 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis Nr. 511p.* [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.4863?positionInSearchResults=421&-searchModelUUID=ba42fcc5-6419-4f2e-99c1-5b0bbb2ad8ac_

susiliejo su tuo metu vyravusiomis visuomenės nusivylimo dėl įsivyravusios netvarkos valstybės gyvenime ir nesaugumo nuotaikomis. Raseiniškis A. Dagys (tai ilgamečio *Naujo ryto* žurnalisto Arvydo Janonio pseudonimas) siūlė paminklą vėl pastatyti, šį kartą prie Raseinių kultūros rūmų, ant žemo pamato: „Tegul stovi, kad neatsitiktų taip, kaip atsitiko su Maironio skulptūros gipsiniu modeliu (jis buvo suniokotas sovietmečiu – Z. V.). Tegul žmonės pasižiūri į jos veidą, jos stotą, gal pasijus geresniais, atlaidesniais.“⁸² Minėta E. Ennukson tokiuose apmąstymuose išvelgė sovietinių laikų ilgesio momentą⁸³.

Grūto parko link ir Grūto parke

Demontuota *Kryžkalnio motinos* skulptūra Raseinių rajono komunalinių įmonių kombinato kieme išgulėjo devynerius metus. Tuo metu tarybinių skulptūrų ekspozicijos idėja buvo pakibusi ore, nes valstybė turėjo kitų prioritetų: grūmėsi su rimtais pereinamojo laikotarpio ekonominiais sunkumais, o Lietuvos miestų ir miestelių gatvėse griaudėjo kitokio pobūdžio sprogimai. 1994 m. gruodžio 8 d. Lietuvos Respublikos Seimo posėdyje po Kultūros paveldo inspekcijos vadovo Naglio Puteikio pateiktos inspekcijos veiklos ataskaitos vienam iš Seimo narių pasiteiravus apie paminklo Kryžkalnyje likimą, N. Puteikis nurodė, jog tai esantis puikus pavyzdys, kaip Vyriausybė nevykdo to, ką privalo vykdyti (t. y. 1990 m. liepos 31 d. nutarimo dėl tarybinių skulptūrų ekspozicijos įsteigimo), o ministerijos atitinkamai nevykdančios Vyriausybės nutarimų. Inspekcijos veikla tuo tarpu apsiribojo baudomis paminklus saugančioms įmonėms už blogą tarybinių laikų paminklų apsaugą⁸⁴.

Susidariusį *status quo* pabandė savarankiškai įveikti tuometinė Vilniaus miesto savivaldybė. Miesto taryba, vadovaujama mero Alio Vidūno, pasiūlė sovietmečio laikotarpio paminklus parduoti. 1995 m. birželio 9 d. A. Vidūnas išsiuntė raštą Lietuvos Respublikos Vyriausybei ir Valstybinei paminklosaugos komisijai, prašydamas leisti parduoti išmontuotus sovietinio laikotarpio paminklus tarptautiniuose aukcionuose. Reaguodama į tokią iniciatyvą, 1995 m. birželio 16 d. Paminklosaugos komisija (pirmininkaujama Gražinos Drėmaitės) nusprendė nepritarti tokiam siūlymui, sykiu Vilniaus miesto savivaldybei rekomenduota visas skulptūras saugoti „kaip Lietuvos Respublikos menininkų (skulptorių, dailininkų, architektų ir kt.) kūrybinį palikimą“.

⁸² DAGYS, A. Nuo postamento į patvorį. *Naujas rytas*, 1994, gruodžio 7, Nr. 97 p. 2.

⁸³ ENNUKSON, Eugenija. Kur dėti Monika? *Naujas rytas*, 1994, gruodžio 24, Nr. 101, p. 2.

⁸⁴ 1994 m. gruodžio 8 d. Lietuvos Respublikos Seimo posėdžio medžiaga. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.239026?positionInSearchResults=7&searchModelUUID=88d8a33c-9edf-4bf4-acb5-a5c8d0429b08>.

8 il. Monumento „Tarybinei armijai“ kelionė į Grūtą, 1999 m. Raseinių kraštotyros muziejus.

tikintis, jog anksčiau ar vėliau Vyriausybė imsis tarybinių skulptūrų ekspozicijos steigimo klausimo⁸⁵.

1990 m. liepos 31 d. priimtas Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas dėl tarybinių skulptūrų ekspozicijos įsteigimo pradėtas vykdyti 1998 m. – stabilizavusis socialinei, politinei ir ekonominei padėčiai šalyje ir sulaukus patrauklaus privataus kapitalo pasiūlymo. 1998 m. gruodžio 31 d. Gedimino Vagnoriaus vadovaujama Vyriausybė nutarė⁸⁶ perduoti skulptūras viešajai įstaigai UAB „Hesona“ laikinam neatlyginamam naudojimui – eksponavimui specialiaame miško parke Grūte. Tai savo lėšomis įsipareigojo padaryti verslininkas Viliumas Malinauskas, buvęs kolūkio

⁸⁵ 1995 m. birželio 16 d Lietuvos Respublikos valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas Nr. 6 „Dėl tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų išsaugojimo“. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.19408?positionInSearchResults=41&searchModelUUID=e662a484-705b-44b9-9395-3174af9e1abc>.

⁸⁶ 1998 m. gruodžio 31 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 1532 „Dėl demontuotų tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų perdavimo“. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.70131?positionInSearchResults=6&searchModelUUID=ca-39ba38-79e1-4558-92a1-76075ad3d9b7>.

pirmininkas. Grūte turėjo būti eksponuojamos 42 demontuotos tarybinio laikotarpio paminklinės skulptūros: 35 – įtrauktos į kultūros paminklų sąrašą (pagal 1 priedą) ir 7 – neištrauktos į šį sąrašą⁸⁷. Su įmone buvo pasirašyta panaudos sutartis, kurioje numatyta, kad „skulptūrų naudotojas įsipareigojo saugoti perimtas skulptūras kaip kultūros paminklus ir įkurs jų ekspoziciją visuomenei lankyti“⁸⁸.

1999 m. rugpjūčio 4 d. Lietuvos Respublikos ministro pirmininko potvarkiu buvo sudaryta darbo grupė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui pavedė parengti pradinę šios ekspozicijos koncepciją. Pasiūlymus būsima ekspozicijai galėjo siųsti ir gyventojai bei suinteresuotos organizacijos. Susidaro įspūdis, kad pagal Grūto parko programą LGGRTC specialistai matė būsimąjį parką kaip „rimtą“ sovietinės propagandos muziejų po atviru dangumi, kuriame būtų atskleistas sovietų režimo baisumas⁸⁹.

Visuomenės ir politikų reakcija į numatomą skulptūrų eksponavimą Grūte buvo nevienareikšmiška ir netgi audringa. Nepasitikėta pačia „Hesona“, buvo neaišku, kaip atrodys ir veiks parkas, ką bus norima „juo pasakyti“. 27 Seimo narių grupė įregistravo Seimo nutarimo projektą, kuriuo siekta sustabdyti tokios ekspozicijos kūrimą, skulptūrų įskaitos, priežiūros, sandėliavimo bei eksponavimo klausimus ir darbus pavesti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui⁹⁰. Labiausiai bijota trijų dalykų: kad parkas atrodys „per gražiai“ (t. y. sovietiniai herojai bus per daug pagerbti, nors jų tikroji vieta esanti sąvartyne⁹¹); kad lietuvių menininkų kūriniai taps patyčių objektais; parko steigėjai uždirbs pinigų iš skaudžios istorijos, o pati vieta stimuliuos nostalgiją sovietmečiui⁹².

Nepaisant prieštarų nuomonių ir bandymų stabdyti procesą (tokio pobūdžio projektas Lietuvos visuomenei, šiaip ar taip, buvo visiškai naujiena, faktiškai jis *ad hoc* plėtė „memorialinio parko“ sampratą), Grūto parko kūrimo procesas tęsėsi ir 2001 m. balandžio 1 d. jis buvo atidarytas. Tai, kad Grūto parko atidarymas buvo sutapdintas su melagių ir pokštų diena, signalizavo jo kūrėjų ir finansuotojų norą į sovietinį paveldą

⁸⁷ 1995 m. birželio 16 d. Lietuvos Respublikos valstybinės paminklosaugos komisijos sprendimas Nr. 6 „Dėl tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų išsaugojimo“. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.19408?positionInSearchResults=41&searchMode-IUUUID=e662a484-705b-44b9-9395-3174af9e1abc>.

⁸⁸ *Grūto parkas (apie)*. [Žiūrėta 2020 10 24]. Prieiga per internetą: <http://grutoparkas.lt/about/>.

⁸⁹ Sovietinių skulptūrų ekspozicijos koncepcija. *Tremtinys*, 1999, spalio 22, Nr. 39, p. 2; 1999, lapkričio 12, Nr. 42, p. 5.

⁹⁰ 1999 m. gegužės 27 d. Seimo nutarimo „Dėl sovietinio okupacinio režimo ideologų ir veikėjų paminklų atstatymo ir eksponavimo Varėnos rajone“ projektas. [Žiūrėta 2020 09 03]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/TAIS.80985>.

⁹¹ 1999 m. birželio 1 d. Lietuvos politikų kalinių ir tremtinių organizacijų pareiškimas LR prezidentui, LR Seimo pirmininkui, LR Ministrui pirmininkui „Dėl Bolševikinių paminklų muziejaus Grūto miške“. *Grūto byla: oficialūs dokumentai ir visuomenės nuomonės bei pasiūlymai Grūto bylai spręsti*. Vilnius, 2000, 1 tomas, p. 39.

⁹² ČEPAITIENĖ, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos modernioje Lietuvoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 293.

9 il. Monumentas „Tarybinei armijai“. Grūtas, 2012 m. „Wikipedia“

žvelgti per humoro prizmę, kas neišvengiamai reiškė sovietmečio istorijos profanavimą (tai, ko, panašu, norėjo išvengti LGGRTC), dirbtinį distancijos tarp sovietinės epochos ir žmonių nustatymą, tarsi teigiant, kad tai, ką matome Grūte, su „mumis“ nieko bendra neturi, ir apskritai siekį sukurti intriguojančią erdvę.

Kryžkalnio monumentas, kuris Grūte atsidūrė 1999 m. vasario pabaigoje, ir naujame kontekste išsaugojo tam tikrą kitoniškumą, t. y. nebuvo suplaktas į vieną erdvę su kitais, pasak parko sumanytojų, „stabais“. Jam lauko ekspozicijoje buvo parinkta atokesnė vieta, ant kalvos, prie įėjimo, pro kurį driekėsi bėgiai „į Sibirą“. Grūte apsilankiusiai menotyrininkei Laimai Kreivytei čia stovinti *Kryžkalnio motina* priminė romantišką tėvynės vaizdinį Salomėjos Neries karo metų lyrikoje⁹³, kurį, šio teksto autoriaus akimis, stipriai ardė iš netoliese įkurto mini zoologijos sodo sklindantys garsai ir sovietinio lunaparko triukšmas, priminę, jog lankytojas išties vaikšto farso ar keisto *balagano* erdvėje.

Atsidūręs Grūto parke *Kryžkalnio motinos* monumentas buvo dar sykių perreikšmin-tas: sovietmečiu oficialiame istorijos diskurse funkcionavęs kaip padėkos „tarybinei armijai išvaduatorjai“ simbolis, Atgimimo laikotarpiu pervertintas į vieną iš sovietinės

⁹³ KREIVYTĖ, Laima. Viešumos strategijos: muziejus, aikštė, gatvė. *Menotyra*, 2001, Nr. 4(25), p. 71.

okupacijos simbolių ir tuoj pat nuvertintas iki metalo (bronzos) masės Grūto parke, pagal steigėjų sumanymą, turėjo spinduliuoti lietuvės motinos, išgyvenančios savo vaikų tremtį, reikšmes. Nors, tiesą pasakius, čia atgabenti objektai galėjo reikšti be ką: *Kryžkalnio motina* galėjo su skausmu lydėti vaikus į tremtį ar laukti jų sugrįžtant, bet lygiai taip pat laukti „tarybinės armijos išvaduotojos“ arba tiesiog nereikšti nieko ypatingo, arba reprezentuoti vieną iš sovietmečio „stabų“. Naujieji savininkai neėmė domėn kultūrinės šio ir kitų objektų vertės ar galimos semantinės sumaišties, visu pirma jie siekė išpūdžio.

Kad ir kokia priešaringa buvo Grūto parko idėja, tokio parko įkūrimas skulptoriams reikė bent tai, kad jų kūriniai nebus niokojami fiziškai. B. Vyšniauskas džiaugęsis, kad Kryžkalnio skulptūra, „į kurią jis įdėjęs daug širdies“, nesunaikinta. Vis dėlto galima justai, kad šios (ir kitų) skulptūrų demontavimą jis, kaip ir kiti sovietmečiu dirbę kūrėjai, išgyveno kaip neteisybę, gynėsi, jog jų darbai buvo netinkamai interpretuoti: „Galėjo stovėti tas paminklas prie kelio ant kalvos. Kas buvo ta stovinti moteriškė su ažuolo lapų vainiku? Tai motina, sesuo. Pagaliau tai Lietuva, liūdinti dėl savo vaikų <...>. Tad ar nereikėjo įamžinti šio skausmo, liūdesio?“⁹⁴ Iš esmės laikytasi principo, jog kariai yra nekalti, nes vykdo ne savo, o kitų valią.

Kryžkalnis – „nebūties“ teritorija

Kryžkalnio monumentas buvo demontuotas ir pašalintas 1990 m. spalį. Memorialinės patalpos („šlovės kambarys“) tuo metu jau neveikė. 1992 m. vasario 18–20 d. pagaliau susiruošta išmontuoti Kazio Morkūno kurtus vitražus ir kt. vidaus patalpų elementus. Jie buvo perduoti Raseinių krašto istorijos muziejui. 1994 m. buvo parduotas ir Kryžkalnio paviljonas, stovėjęs paminklo papėdėje – čia sovietmečiu pardavinėti suvenyrai, glaudėsi gidas. Po šių veiksmų buvusi memorialo teritorija pamažu virto dykuma arba viena iš „nebūties“ teritorijų, būdingų posovietinės Europos erdvei, kuriose, kaip vaizdžiai išsireiškė lenkų rašytojas Andrzejus Stasiukas, tvyrojo „paniekintos materijos neveltis“⁹⁵.

Buvusioje memorialo teritorijoje, greta postamento likučių, iš kurio kyšojo armatūros dalys, mėtėsi tuščios alaus skardinės, žolė gožė betonines plokštes⁹⁶. Tokia ap-leista vieta atspindėjo to meto dominuojantį visuomenės ir valdžios požiūrį į sovietinį palikimą, sykiu atmetiną požiūrį į viešąsias erdves ir jų tvarkymą, apskritai viešosios

⁹⁴ NORKEVIČIUS, Julius. Kad nebijotume anūkams į akis pažiūrėti. *Tiesa*, 1994, kovo 9, Nr. 46, p. 9.

⁹⁵ STASIUK, Andrzej. *Pakeliui į Baba-dagą*. Kaunas: Kitos knygos, 2006, p. 129.

⁹⁶ DAMBRAUSKAS, Arūnas. *Monsinjoro Alfonso Svarinsko vizija Kryžkalnyje pastatyti memorialą partizanams jau pasmerkta?* [Žiūrėta 2020 10 18]. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/monsinjoro-alfonso-svarinsko-vizija-kryzkalnyje-pastatyti-memoriala-partizanams-jau-pasmerkta-582-442417>.

erdvės kaip vertybės krizę. Tiesa, Raseinių apylinkėse užaugęs jaunosios kartos poetas ir eseistas Donatas Petrošius šį „niekieno“ laikotarpį Kryžkalnyje apibūdino savaip pozityviai – kaip Kryžkalnio poilsį nuo ideologijos⁹⁷.

1999 m. gruodžio 24 d. greta Kryžkalnio monumento postamento netikėtai atsirado naujas objektas – medinis kryžius „Dievo ir Lietuvos garbei“⁹⁸, iškilęs čia privačia iniciatyva⁹⁹. Su greta stūksančiais memorialo likučiais šis objektas su, be kita ko, pritaistytais balta spalva dažytais metaliniais sparnais (subjektyviai vertinant) atrodė gana fantasmagoriškai.¹⁰⁰ Sunku pasakyti, koks buvo šio objekto pastatymo Kryžkalnyje tikslas ir adresatas (galima justu, kad čia būta tam tikro užsakovo ekscentriškumo), visgi tai, šiaip ar taip, buvo pirmasis „kultūros“ ženklas Kryžkalnyje, savo keistumu, vėlgi subjektyviai vertinant, tik pabrėžęs vietos nuniokojimą ir bežadiškumą.

Buvusio memorialo teritorijos apleistumas akivaizdžiai badė akis daliai vietinių gyventojų ir kultūros žmonių, svarstyta netgi susigrąžinti *Kryžkalnio motinos* skulptūrą iš Grūto parko. Šią idėją 2003 m. iškėlė kunigas Kaltinėnų klebonas Petras Linkevičius, pavadinęs „Kryžkalnio mergaitę“ kankine, o Grūto parko savininką Viliumą Malinauską netiesiogiai palyginęs su „pagrobėju“¹⁰¹. Lietuvos dailininkų sąjungos pirmininkas Vaclovas Krūtinišis į idėją sugrąžinti skulptūrą į ankstesnę vietą reagavo skeptiškai, nors idėjos iš esmės neatmetė¹⁰². Arūnas Kynas siūlė pastatyti kitą panašaus dydžio skulptūrą, „nes visi masteliai jau aiškūs, tos Magdės proporcijos buvo parinktos labai sėkmingai“¹⁰³.

Aštuoniolikos metų laikotarpį Kryžkalnyje po monumento pašalinimo būtų galima apibūdinti kaip totalinio šios vietos nureikšminimo ir desakralizavimo periodą. Šiuo laikotarpiu ir vėliau, bent jau iki 2007 m., Kryžkalnio įveiklinimo potencialo neižvelgė nė viena pamainiui didžiojoje Lietuvos politinėje scenoje veikusi politinė jėga ir jos atstovai – nei 1990 m. veiklą pradėjusi kairiųjų pažiūrų Lietuvos demokratinė darbo

⁹⁷ PETROŠIUS, Donatas. Tomonio gatvė. *Literatūra ir menas*. [Žiūrėta 2020 10 18]. Prieiga per internetą: <https://literaturairmenas.lt/s-keltininkai/donatas-petrosius-tomonio-gatve>.

⁹⁸ *Kryžkalnyje šalia magistralės statomas paminklas partizanams*. [Žiūrėta 2020 10 18]. Prieiga per internetą: <http://alkas.lt/2010/12/13/kryzkalnyje-salia-magistralės-statomas-paminklas-partizanams/>.

⁹⁹ Šio objekto įrengimo iniciatorius buvo kontroversiškai vertinamas Kauno verslininkas, keliskart teistas, vienas iš Kauno Vilijampolės nusikaltėlių grupuotės narių Vladas Laurinavičius („Laurytė“). Nepriklausomybės pradžioje jis vadovavo kompanijai, tarpininkavusiai Kaliningrade statant butus SSRS kariškiams. LIUBERTAS, Petras; MANČINSKAS, Česlovas. *Lietuvos policija atkūrus nepriklausomybę*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2004, p. 296.

¹⁰⁰ BALIKIENĖ, Brigita. Kunigas siūlo grąžinti Kryžkalnio mergaitę į jos įprastą vietą. *Lietuvos žinios*, 2003, balandžio 26, Nr. 96, p. 5.

¹⁰¹ *Ten pat*.

¹⁰² *Ten pat*.

¹⁰³ *Ten pat*.

10 il. Memorialo „Tarybinei armijai“ Kryžkalnyje likučiai. Matyti dalis memorialinėje patalpoje („šlovės kambaryje“) buvusio Kazio Morkūno sukurto vitražo. Raseinių kraštotyros muziejus.

partija, nei 1993 m. įsteigta dešiniųjų pažiūrų Tėvynės sąjunga (Konservatorių partija)¹⁰⁴. Apie 2007 m. Kryžkalnio įveiklinimo idėją iškėlė buvęs disidentas kunigas Alfonsas Svarinskas, kuris 1976–1983 m. klebonavo netoli Kryžkalnio esančioje Viduklėje.¹⁰⁵

Naujos atminimo erdvės kūrimas

2007 m. viešojoje bendravimo erdvėje pasirodė informacija apie kunigo Alfonso Svarinsko sumanymą Kryžkalnyje pastatyti memorialą Kęstučio apygardos partizanų kovai

¹⁰⁴ Priminsime, kairiosiomis vadinamos politinės jėgos (koalicijoje su partneriais) Lietuvos vidaus politikoje dominavo 1992–1996, 2001–2008, 2012–2016 m. laikotarpiu, o dešinišios – 1996–2000, 2008–2012 m. laikotarpiu. Raseinių rajono savivaldybės taryboje nuo 2000 m. dominavo kairiosios (arba bent jau save taip vadinančios) politinės partijos (LDDP, LSDP, Naujoji sąjunga, „Tvarka ir teisingumas“ ir kt.).

¹⁰⁵ Alfonsas Svarinskas (1925–2014) – Lietuvos katalikų kunigas, pasipriešinimo sovietiniam režimui dalyvis, 1946 m. Lietuvos partizanų ryšininkas Ukmergės krašte. 1947–1956, 1958–1964 m. kalintas sovietų lageriuose.

atminti¹⁰⁶. Konkrečiai *Kryžkalnio* pasirinkimą, matyt, lėmė asmeninės kun. A. Svarinsko preferencijos ir ambicijos bei tie patys motyvai, dėl kurių šioje vietoje 1972 m. buvo pastatytas *Kryžkalnio* monumentas „Tarybinei armijai išvadotojai“ – patogios strateginės vietos, intensyvaus eismo, taigi didelio žiūrovų skaičiaus, atviros vietos, leidžiančios lengvai pastebėti objektą, ir apleistos erdvės – fiziškai ir semantiškai.

2007 m. Lietuvos laisvės kovų sąjūdžio (LLKS) asociacija už (daugiausia) JAV ir Australijos lietuvių suaukotas lėšas *Kryžkalnyje* įsigijo veik 1,5 hektaro sklypą, kaip tik ten, kur anksčiau stovėjo *Kryžkalnio motinos* monumentas.¹⁰⁷

Kitais metais socialdemokrato Algirdo Butkevičiaus (laikinai) vadovaujama Lietuvos Vyriausybė LLKS asociacijai iš Lietuvos Respublikos Vyriausybės rezervo skyrė lėšų „*Kryžkalnio* memorialinio paminklo kovotojams už Lietuvos laisvę“ techniniam projektui užbaigti ir daliai paminklo statybos darbų apmokėti¹⁰⁸. LLKS sulaukė ir Raseinių r. savivaldybės tarybos paramos.¹⁰⁹

Nors iš Raseinių r. savivaldybės biudžeto naujam *Kryžkalnio* projektui įgyvendinti buvo skirta lėšų, o socialdemokrato Gedimino Kirkilo vadovaujama Lietuvos Respublikos Vyriausybė jų skyrė papildomai, tai buvo tik maža dalis reikalingos sumos, todėl projektas užstrigo. Tai, kad lėšų memorialui užbaigti ilgą laiką, faktiškai iki 2017–2018 m., neskyrė nei dešiniųjų, nei kairiųjų vyriausybės, rodo, jog tai nebuvo pagrįsta „ideologiniais“ motyvais, tiesiog pats projektas laikytas antraeilium: esant ribotiems finansiniams resursams, lėšos buvo nukreipiamos kitur.

2016 m. pagrindinėje Lietuvos politinėje scenoje dominuojančia politine jėga Lietuvoje ketveriems metams tapo Lietuvos valstiečių ir žaliųjų sąjunga (LVŽS). Būtent šios, savo rinkimų programoje akcentavusios „tradicinės“ šeimos, papročių ir kultūros saugojimą bei priešinimąsi globalizacijai aspektus¹¹⁰ politinės jėgos dominavimo Lietuvos politinėje scenoje metu, ruošiantis minėti Lietuvos valstybės atkūrimo šimtmetį, skirta lėšų memorialui *Kęstučio apygardos* partizanų kovai užbaigti, sykiu numatyta

¹⁰⁶ DAMBRAUSKAS, Arūnas. *Kryžkalnyje šalia magistralės statomas paminklas partizanams*. [Žiūrėta 2021 03 11]. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/kryzkalnyje-salia-magistrales-statomas-paminklas-partizanams.d?id=39614567>.

¹⁰⁷ LLKS asociacija buvo įkurta 1990 m., siekiant sutelkti buvusius Lietuvos partizanus ir jų rėmėjus, be kita ko, rūpintis paminklų, memorialų Lietuvos partizanams išsaugojimu ir tvarkymu. Tiesa, asociacijos steigėjų dokumentuose rašyta, jog LLKS buvo ne „įkurta“, bet „atkurta“ remiantis 1949 m. vasario 16 d. deklaracija.

¹⁰⁸ 2008 m. birželio 25 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 640 „Dėl lėšų skyrimo“. [Žiūrėta 2021 03 11]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.323656?positionInSearchResults=399&searchModelUUID=c63dcb72-cd97-4421-b419-c0ad5e5082f2>.

¹⁰⁹ 2010 m. lapkričio 25 d. Raseinių rajono tarybos sprendimas (1.1)TS-351 „Dėl pritarimo *Kęstučio apygardos* aukų memorialinio paminklo statybai ir teritorijos sutvarkymui“. [Žiūrėta 2020 10 04]. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAPIS.64096?positionInSearchResults=2&searchModelUUID=4789cf10-8419-4982-8603-d09ea5d851a7>.

¹¹⁰ Lietuvos valstiečių ir žaliųjų partijos istorija ir programa. [Žiūrėta 2021 03 11]. Prieiga per internetą: <https://lvzs.lt/lt/apie-mus/istorija>.

11 il. *Kryžius prie buvusio monumento „Tarybinei armijai“ postamento. Kryžkalnis, 2011 m. „Wikipedia“.*

investuoti į nacionalinio memorialo „visiems žuvusiems Lietuvos partizanams“ statybas netoliese¹¹¹.

Memorialo atidarymo metu 2018 m. lapkričio 25 d. kalbėjusi Prezidentė Dalia Grybauskaitė Kryžkalnį apibūdino trejopai: kaip „naują istorinės atminties vietą“, turėsiančią sutvirtinti lietuvių tapatybę, kun. A. Svarinsko asmenybės atminties vietą, sykiu ir atsakymą tiems, kurie „menkina“ partizanų atminimą¹¹². Pastarasis D. Grybauskaitės kalbos aspektas atspindėjo Lietuvos informacinio „karo“ su Rusija realijas, kurių metu abi pusės kaltino viena kitą „menkinimu“: vienu atveju atminimo partizanų, gynusių Lietuvą nuo sovietinių okupantų, kitu atveju – *Didžiojo Tėvynės karo* didvyrių, išvadavusių Lietuvą iš nacistinės okupacijos.

Kalvos viršutinėje terasoje pagal architektės Virginijos Bakšienės ir Dominykos Usonienės projektą pastatyta lauko koplyčia-varpinė su kryžiumi (ją tarsi kapai supo

¹¹¹ SKĖRYTĖ, Jūratė. *Vyriausybė prisidės prie memorialo visiems partizanams Kryžkalnyje*. [Žiūrėta 2021 03 12]. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vyriausybe-prisides-prie-memorialo-visiems-partizanams-kryzkalnyje-56-1071894>.

¹¹² *Lietuvos Respublikos Prezidentės Dalios Grybauskaitės sveikinimas Kryžkalnio memorialo atidengimo proga*. [Žiūrėta 2020 08 13]. Prieiga per internetą: <https://grybauskaite.lrp.lt/lt/lietuvas-respublikos-prezidentės-dalios-grybauskaitės-sveikinimas-kryzkalnio-memorialo-atidengimo-proga/31421>.

12 il. Kun. Alfonso Svarinsko iniciatyva pastatyta Kryžkalnio koplyčia ir memorialas Kėstučio apygardos partizanams, 2018 m. Aut. archit. Virginija Bakšienė ir Dominyka Usonienė. „Wikipedia“.

nuožulnios betono plokštės, ant kurių buvo pritvirtintos lentelės su 1137 Kėstučio apygardos partizanų vardais) moderniomis formomis atkartoją kaimo koplyčios, supamos kapų, modelį. Jos semantika, jei mes tiksliai interpretuojame, turėjo spinduliuoti liūdesio ir prarasties dėl žuvusių partizanų reikšmės. Koplyčios viduje buvo įtaisyta ir paties memorialo iniciatoriaus kun. A. Svarinsko skulptūra, o tai šiam objektui teikė ir privačios koplyčios reikšmę¹¹³.

Naujosios atminimo vietos Kryžkalnyje suformavimas, žvelgiant iš Raseinių krašto gyventojų perspektyvos, buvo iniciatyva „iš šalies“, dėl kurios įgyvendinimo su jais nebuvo tariamasi. Dalies vietos gyventojų poziciją, tikėtina, atspindėjo kelmiškio folkloristo (ir, be kita ko, Kelmės vaidilos) Valdo Rutkūno rašinys 2010 m. interneto puslapyje *Alkas.lt*, kuriame naujasis memorialas Kryžkalnyje buvo įvardytas A. Svarinsko

¹¹³ KAZAKEVIČIUS, Kazys. *Kryžkalnio motiną keičia monumentas partizanams*. [Žiūrėta 2020 10 14]. Prieiga per internetą: <http://nemaksciai.lt/naujiena/kryzkalnio-motina-keicia-monumentas-partizanams>.

„asmeninių svajonių įgyvendinimo centru“.¹¹⁴ Nežinia, kokia dalis raseiniškių būtų pritarusi tokiai šio autoriaus pozicijai, bet nepasitenkinimo dėl projekto ir ypač dėl to, kad dėl jo nebuvo tariamasi su raseiniškiais, būta ir daugiau¹¹⁵.

2017 m. lapkričio 20 d. LLKS asociacijos ir jai ideologiškai giminingų organizacijų¹¹⁶ posėdyje buvo priimtas nutarimas dėl *visų* Lietuvos partizanų atminimo įamžinimo, geriausia vieta memorialui nurodžius Kryžkalnį, vietą netoli koplyčios-varpinės Kęstučio apygardos partizanams¹¹⁷. Posėdžio metu pritarta skulptoriaus Tado Gutausko ir architekto Sauliaus Pamerneckio pateiktai memorialo vizijai ir nutarta kreiptis į Vyriausybę, prašant paremti šį sumanymą¹¹⁸. Šis memorialas, jeigu analizuotume jo semantiką, kitaip nei memorialas Kęstučio apygardos partizanams, turėjo spinduliuoti ne tik prarastį ir liūdesį (orientuotasi į praeitį), bet ir pabrėžti kovingumo dvasią (orientuotasi į ateitį).

Pagal T. Gutausko ir S. Pamerneckio viziją Kryžkalnyje turėjo atsirasti 25 metrų aukščio kalavijo formos obeliskas su paausuotu Vyčio kryžiumi viršūnėje, tarsi įsmeigtas į piliakalnį. Atkirstoje nuo esamo kalno atodangos plokštumoje suprojektuota, kaip manoma, 20 000 žuvusių Lietuvos partizanų ir ryšininkų atminimą Vyčio kryžiaus formos stelose įamžinanti atminimo siena ir nežinomo partizano kenotafas. Vertikaliai įsmeigto kalavijo motyvas, projekto sumanytojų teigimu, buvo pasiskolintas iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos ir turėjo simbolizuoti pergalę, išsilaisvinimą, gimtosios žemės gynybą bei susieti „skambiausias lietuvių pergalės“ su partizanų pasipriešinimo kovomis¹¹⁹. Šalia atminimo sienos formuota aikštė, skirta pagerbimo ceremonijoms. Tolesniame projekto vystymo etape numatyta pastatyti partizanų istorijos informacinį paviljoną.

LLKS asociacijos ir kitų organizacijų pasirinktas T. Gutausko ir S. Pamerneckio projektas nebuvo vienintelis projektas Kryžkalniui. Alternatyvų memorialą Lietuvos partizanams Kryžkalnyje statyti anksčiau siūlė ir 2014 m. tam tikslui įsteigta Tėvynės partizanų laisvės kovos įamžinimo sąjunga. Pagal šios asociacijos sumanymą, Kryžkalnyje, be aukšto Vyčio kryžiaus, memorialinės sienos su (vėgli) 20 000 žuvusių

¹¹⁴ RUTKŪNAS, Valdas. *Ar apginsime tautos vertybes?* [Žiūrėta 2020 08 13]. Prieiga per internetą: <http://alkas.lt/2010/12/15/v-rutkunas-ar-apginsime-tautos-vertybes/>.

¹¹⁵ STAKAUSKAS, Albinas. *Ant Kryžkalnio kalvos bus pastatytas naujas paminklas*. [Žiūrėta 2020 08 13]. Prieiga per internetą: <http://www.alioraseiniai.lt/ant-kryzkalnio-kalvos-bus-pastatytas-naujas-paminklas/>.

¹¹⁶ Lietuvos Sąjūdžio, Lietuvos šaulių sąjungos, Lietuvos ginkluotųjų pajėgų asociacijos, Politinių tremtinių ir kalinių organizacijos ir kt.

¹¹⁷ *Kreipimasis dėl Lietuvos partizanų memorialo Kryžkalnyje*. [Žiūrėta 2020 08 13]. Prieiga per internetą: <http://partizanumemorialas.lt/kreipimasis-del-lietuvos-partizanumemorialo-kryzkalnyje/>.

¹¹⁸ Naujojo memorialo projektas savo forma ir estetika kiek priminė 1974 m. atidengtą paminklą Raudonosios armijos karių kapinėse Klaipėdoje „Kalavijas“.

¹¹⁹ SKĖRYTĖ, Jūratė. *Vyriausybė prisidės prie memorialo visiems partizanams Kryžkalnyje*. [Žiūrėta 2021 03 12]. Prieiga per internetą: <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vyriausybe-prisidede-prie-memorialo-visiems-partizanams-kryzkalnyje-56-1071894>.

13 il. Lietuvos partizanų memorialas. Kryžkalnis, 2020 m. Aut. skulpt. Tadas Gutauskas, archit. Saulius Pamernekis. www.partizanumemorialas.lt.

partizanų ir ryšininkų pavardžių, turėjo atsirasti skulptoriaus, Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos-Atkuriamojo Seimo gynėjo Gintauto Lukošaičio gana egzotiška (*de gustibus non est disputandum*) skulptūrinė kompozicija „Partizanai žvalgyboje“ (sukurta pagal autentišką partizanų nuotrauką – trimis aukštais vienas ant kito pečių sustojusių šešių partizanų piramidė).¹²⁰ Konkurentų projektą G. Lukošaitis, beje, palygino su „dar vienu rusišku gigantišku memorialu“¹²¹.

Pastebėtina, kad planuotą paminklą dalis jo sumanytojų regėjo ne tik kaip pagarbos partizanams ženklą, bet ir kaip informacinio „karo“ su Rusija priemonę. Vienas iš Vyčio kryžiaus ir paminklo „Partizanai žvalgyboje“ Kryžkalnyje pastatymo iniciatyvos autorių Antanas Kliunka teigė, kad „šis paminklas turi tarnauti ideologiniam informaciniam karui su Rusija, su Lietuvos partizanų kovos juodinimu“¹²². A. Kliunkos

¹²⁰ Unikali skulptūra įamžins pokario partizanų kovą už Lietuvos laisvę. [Žiūrėta 2020 08 10]. Prieiga per internetą: <https://www.alfa.lt/straipsnis/50083659/unikali-skulptura-iamzins-pokario-partizanumemorialas>.

¹²¹ Vienadienės musės lenda prie šimtmečio erelių. [Žiūrėta 2020 08 10]. Prieiga per internetą: <http://alkas.lt/2017/11/26/vienadienes-muses-lenda-prie-simtmečio-ereliu/>.

¹²² Gyventojai kviečiami prisidėti prie paminklo pastatymo Kryžkalnyje. [Žiūrėta 2020 08 10]. Prieiga per internetą: <http://raseiniai.lt/gyventojai-kviečiami-prisidėti-prie-paminklo-pastatymo-kryžkalnyje/>.

žodžiais tariant, Kryžkalnis esanti geriausia vieta informaciniam karui dėl strateginės padėties ir sąsajų su čia vykusiomis partizanų kovomis. „Partizanų žvalgyboje“ žvilgsnis, anot iniciatyvos autorių, turėjo būti nukreiptas į Rusijos Federacijos Kaliningrado sritį, iš kur kyla didžiausias pavojus.

Darant nedidelę digresiją įdomu palyginti: *Kryžkalnio motinos* žvilgsnis taip pat buvo orientuotas vakarų kryptimi, tik motyvas, kodėl ji, pagal oficialią versiją, turėjo žvelgti į šią pusę, buvo kitas: jai buvo patikėta laukti raudonarmiečių (ir 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos karių), grįžtančių iš Berlyno nugalėjus hitlerininkus. Tiesa, vietos folklore buvo juokaujama, kad *Kryžkalnio motina* laukianti ko kito – Vakarų išvadotojų... Suprantama, vargu ar skulptūros orientacija galėjo bent ką nors reikšti tiems, į kuriuos ji buvo atgręžta / nugręžta, tačiau tokia retorika, vienaip ar kitaip, atspindėjo ją „vartojančių“ vertybines nuostatas ir nusiteikimą.

Visgi partizanų „piramidės“ statybų Kryžkalnyje (kilus nesutarimams tarp organizacijų) atsisakyta. 2019 m. spalio 7 d. Kryžkalnyje prasidėjo memorialo Lietuvos partizanams pagal T. Gutausko projektą statybos, kurias ėmėsi finansuoti Lietuvos Respublikos Vyriausybė¹²³. Tiksliai sudėtinga apskaičiuoti, bet labai panašu, kad naujojo memorialo kalavijas turėjo būti „išmeigtas“ į tą vietą, kur anksčiau stovėjo monumentas „Tarybinei armijai-išvadotojai“. Paminklo Statybų pradžią pažymėjusiame renginyje dalyvavusio premjero S. Skvernelio kalboje buvo išsakyta labai panaši atminimo programa, kaip ir 1972-aisiais atidengiant *Kryžkalnio motinos* monumentą. Pabrėžtas kovotojų didvyriškumas, amžina žmonių padėka jiems ir pasiryžimas gintis: „Čia, beveik Lietuvos centre <...> iškilisiantis obeliskas – kalavijas turėtų simbolizuoti mūsų nepalaužiamą pasiryžimą ginti Tautos laisvę, o mūro siena su joje iškaltais didvyrių vardais – amžiną padėką, pagarbą ir meilę Tėvynės gynėjams.“¹²⁴

Nemažai patriotinio pobūdžio skulptūrų Vilniuje sukūrusio skulptoriaus T. Gutausko projektas¹²⁵ buvo pasirinktas dėl užsakovų – LLKS asociacijos ir jai giminingų organizacijų preferencijų. Sprendimą neskelbti architektūrinės idėjos konkurso ir (todėl) sparčią memorialo statybų eigą premjeras S. Skvernelis aiškino būtinybe pagaliau sutvarkyti šią vietą: „Jeigu būtume ėję tradiciniu keliu, skelbę konkursus, studijas darę, ir šiandien būtume nieko neturėję.“¹²⁶ Toks greitas sprendimų dėl projekto finansavimo priėmimas (kuris apskritai buvo būdingas 17-ajai Lietuvos Vyriausybei) ir projekto

¹²³ *Kryžkalnyje pradėtos memorialo partizanams statybos*. [Žiūrėta 2020 08 10]. Prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1104457/kryzkalnyje-pradetos-memorialo-partizanams-statybos>.

¹²⁴ *Premjeras: memorialas Lietuvos partizanams – nepalaužiamo pasiryžimo ginti tautos laisvę simbolis*. [Žiūrėta 2020 10 15]. Prieiga per internetą: <https://lrv.lt/lt/naujienos/premjeras-memorialas-lietuvos-partizanams-nepalauziamo-pasiryzimo-ginti-tautos-laisve-simbolis>.

¹²⁵ Paminklas Adolfui Ramanauskui-Vanagai, Nemenčinė (2006); skulptūra „Vienybės medis“, Lietuvos vardo tūkstantmečiui, Vilnius (2009); skulptūra „Laisvės kelias“, Vilnius (2010), ir kt.

¹²⁶ *Kryžkalnyje iškilmingai atidengtas Lietuvos partizanų memorialas*. [Žiūrėta 2020 10 01]. Prieiga per internetą: <http://alkas.lt/2020/09/20/kryzkalnyje-iskilmingai-atidengtas-lietuvos-partizanumemorialas/>.

įgyvendinimas, manytina, turėjo pasitarnauti ir kaip simbolinis kapitalas valdantiejiems tų pačių metų rudenį turėjusiuose vykti rinkimuose į Lietuvos parlamentą¹²⁷.

Analizuojant memorialo Lietuvos partizanams Kryžkalnyje atidarymo metu 2020 m. rugsėjo 20 d. politikų pasakytas kalbas, į akis krinta plėtotas Lietuvos partizanų kovos apologetikos, pergales ir nebaigtos kovos motyvas, atspindintis šiuo metu dominuojančią kovinę Lietuvos valstybės institucijų poziciją vykstant minėtam informaciniam „karui“ su Rusijos Federacija. Šiame „kare“, kaip žinia, vienas pagrindinių Rusijos propagandos taikinių yra būtent antisovietinis partizaninis judėjimas, kurį Lietuvos atminimo politikos formuotojai (ir visuomenė), atitinkamai, gina veik be kompromisų¹²⁸. Kryžkalnis tokiame kontekste įgyja simbolinę šio judėjimo, kaip „didžiosios Lietuvos laisvės kovos“, ginties vietos reikšmę.

Nors memorialo Lietuvos partizanams kūrimo metu viešojoje bendravimo erdvėje naujasis ženklas nebuvo tiesiogiai priešinamas senajam, tai, jog jis atsirado senojo vietoje, sudarė sąlygas konfliktams dėl atminties. Tai bene geriausiai liudija straipsnio pradžioje minėta diskusija, kilusi 2021 m. vasario 5 d. Raseinių turizmo informacijos centro „Atrask Raseinius“ puslapyje paskelbus archyvinę Kryžkalnio monumento fotografiją. Ginčas tarp dviejų istorijos mokytojų: Raseinių Prezidento Jono Žemaičio gimnazijos direktoriaus Lino Dargevičiaus ir „Atrask Raseiniai“ vadovo Arno Zmitros¹²⁹, mano akimis, puikiai atspindėjo dvi esmines skirtingas prieigas vertinant (be kokius) paminklus, tarp kurių visad tvyro įtampa: *esencialistinę* (teigiant, jog egzistuoja stabilios, nekaičios, kartą ir visam laikui suteiktos objekto reikšmės) ir *konstruktyvistinę* (kai žiūrovui / vartotojui pačiam (-iai) „leidžiam“ (per)kurti reikšmes)¹³⁰. Visuomenės grupių diskusijų dėl paminklų vertinimo ir ypač šalinimo / palikimo metu tarp šių dviejų prieigų pasiekama didžiausios įtampos.

Naujasis memorialas Kryžkalnyje kurtas kaip nauja nacionalinio lygmens atminimo erdvė (tiesa, jos „nacionalumas“ buvo daugiau deklaratyvus, retorinio pobūdžio ir nebuvo niekaip teisiškai įtvirtintas). Ar ši atminimo erdvė taps „šilto“ atminimo vieta – neaišku. Geriausias tokių atminimo vietų pri(si)jaukinimo indikatorius yra

¹²⁷ Skubant įgyvendinti projektą, memorialo atidarymo dieną Vyčio kryžių stelose buvo iškalta tik dalis (apie 11 tūkst.) Lietuvos partizanų pavardžių, kurias spėjo pateikti LGGRTC.

¹²⁸ Šis pasipriešinimas iš esmės kvestionuoja Kremliaus teiginį, esą lietuviai palankiai sutikę Raudonąją armiją ir džiaugėsi „išvadavimu“, bei apskritai teigiamą sovietinio režimo įtaką Lietuvos raidai. Žr. 2019 m. ir 2018 m. Lietuvos valstybės saugumo departamento grėsmių nacionaliniam saugumui vertinimo ataskaitas.

¹²⁹ Ginčas turėjo ir politinį atspalvį: L. Dargevičius yra Tėvynės sąjungos Raseinių rajono skyriaus narys, Arnas Zmitra – Laisvės partijos narys.

¹³⁰ „Esencializmas“ – tai moderniosios (pradedant amerikiečių antropologo Franzo Boaso (1858–1942) tyrimais) sociokultūrinės antropologijos teoretikų kritikuojamas požiūris, jog esybės – asmenys, bendruomenės, tautos, kultūros, vietos – „turi“ nekintamą tapatybę, fiksuotą esmę, reikšmę. Antropologijai „savaime suprantama“ priešinga, būtent konstruktyvistinė, prieiga, teigianti, jog fenomenų esmės, reikšmės yra kuriamos ir perkuriamos. C. Geertzo teigimu, tai vyksta tam tikruose „prasmų voratinkliuose“ (=kultūrose). Žr.: GEERTZ, J. Clifford. *Kultūrų interpretavimas*. Vilnius: Baltos lankos, 2005 (1978), p. 5.

spontaniškas vietos lankymas (kai atvyksta neorganizuoti lankytojai), spontaniškas fotografavimasis (liudijantis, kad objektas lankytojams „patinka“), „neoficiozinės“ atminimo praktikos (rodančios intymų ryšį su aukomis), žodynas, kuriuo apibūdinamas objektas kasdienėje kalboje (dominuoja teigiamos, negatyvios ar neutralios reikšmės), ir netgi tam tikri ginčai dėl objekto, signalizuojantys, jog jis visgi yra „matomas“.

Išvados

Kryžkalnis laikytinas chrestomatiniu dvisluoksnės atminimo erdvės (palimsesto) pavyzdžiu. Kaip antikos laikotarpiu ir ankstyvaisiais viduramžiais taupant pergamentą ar papirusą buvo nuplaunamas ar nuskutamas senasis ženklų sluoksnis, taip ir šiuo atveju senoji, ideologiškai nepageidaujama atminimo erdvė buvo „nuskusta“ ir po kurio laiko panaudota antrą kartą, ant viršaus užrašius naują ideologinį tekstą.

Kryžkalnio vietovės įveiklinimas politiniais tikslais apima šešis dešimtmečius, kuriuos galima suskirstyti į keturis etapus ir lūžio taškus: 1) XX a. šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje LKP(b) CK aplinkoje kilusią idėją įtmintinti 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kovas Aleksejevkoje (Oriolo srityje, Rusijoje), pastatant čia *Motinos* monumentą, 2) idėjos perkėlimą ir įgyvendinimą Raseinių rajone XX a. septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje, 3) monumento nuvertinimą ir jo pašalinimą iš viešosios erdvės Atgimimo laikotarpiu ir pirmaisiais nepriklausomybės metais, 4) naujojo memorialo Lietuvos partizanams (su)kūrimą senojo vietoje XXI a. pirmajame ir antrajame dešimtmečiais.

Sovietiniu laikotarpiu Kryžkalnio memorialas funkcionavo kaip rajoninė ir „respublikinė“ pagarbos ir padėkos „Tarybinei armijai išvaduotojai“ vieta. Jos akcentas buvo jaunos lietuvės skulptūra, kurios semantika atspindėjo nuolankumo ir dėkingumo už „išvadavimą“ judesį. Sovietų kurtame istorijos pasakojime šis paminklas dažniausiai vadintas „Kryžkalnio monumentu“, sinonimiškai naudoti „lietuvės“, „motinos“, „Tėvynės“, rečiau – „žemaitės“ pavadinimai. Populiariojoje Lietuvos (SSR) visuomenės vaizduotėje Kryžkalnio monumentas egzistavo kaip neutralus vietovaizdžio ženklas, o vietos gyventojų sąmonėje buvo folklorizuotas (t. y. „sučiabuvintas“) kaip „Raseinių Magdė“ ir „Monika“.

Atgimimo laikotarpiu apie Kryžkalnio monumentą užgimstančioje viešojo bendravimo erdvėje imta kalbėti kaip apie Lietuvos okupacijos simbolį, nors greta egzistavo alternatyvūs nuosaikesni vietiniai pasakojimai. Pasikėsinimas susprogdinti monumentą tapo pretekstu pašalinti jį iš viešosios erdvės. Tokį pašalinimą galime laikyti klasikiniu Atgimimo (ir tautinių atgimimų apskritai) ikonoklazmo pavyzdžiu, kai siekiama jėga išspręsti disonansiniu tapusio paveldo klausimą, neimant domėn nei objekto meninės vertės, nei semantikos, nei išsakinijimo kultūrinėje tradicijoje bei

kraštovaizdyje, „perskaitant“ objekto siunčiamą žinutę tiesiogiai, „taip, kaip (oficialiai) parašyta“.

Po memorialinių patalpų uždarymo ir monumento pašalinimo buvusi Kryžkalnio memorialo teritorija tapo viena posovietinei erdvei būdingų apleistų, defragmentuotų „niekieno“ teritorijų, o Kryžkalnio monumentas – ankstesnės politinės santvarkos reikšmių „mazgas“ – buvo nuvertintas iki metalo savikainos, o vėliau, vystantis pramogų industrijai, suprekintas tęsė savo egzistenciją Grūto parke, kur funkcionavo kaip semantiškai ambivalentiškas objektas: 1) kaip sovietinio laikotarpio monumentaliosios propagandos pavyzdys, 2) manipuliatyviai perreikšmintas į „lietuvės moters“ / „lietuvės motinos“, lydinčios savo vaikus į tremtį ar laukiančios jų sugrįžtant, simbolį.

Sovietmečio ir nepriklausomybės laikų spaudos analizė atskleidė, kad kartais spaudoje išnyrančių rašinių apie Kryžkalnio motinos / moters / lietuvės moters / žemaitės monumentą ir jo likimą retorikoje ryškios šios skulptūros antropomorfizacijos (sugyvinimo) ir sentimentalizavimo (sujausminimo) tendencijos. Šios tendencijos atspindėjo tradicinę visoms kultūroms būdingą pagarbą motinai ir moteriai, jų sąsajas su tėvynės vaizdiniu, kas, manytina, turėjo įtakos tam, kad į šios skulptūros likimą nuo 1990-ųjų reaguota santykinai jautriau nei į kitų sovietmečio tapatybės ženklų demontavimą ir pašalinimą, o iki tol – santykinai palankesnę visuomenės vertinimą.

2007–2019 m. Kryžkalnyje įvardytini kaip gana intensyvaus šios vietos sukultūrinimo ir įreikšminimo laikotarpis, kurį vainikavo naujos atminimo erdvės – memorialo Lietuvos partizanams sukūrimas. Jei senajame Kryžkalnio monumente akcentuotas išgelbėtos, *išvaduotos*, taigi santykinai pasyvios Lietuvos vaizdinys, naujojo memorialo semantikoje ir diskurse apie jį lietuvių tauta įgyja aktyvios, kovojusios (-ančios) ir *išsivadavusios* bei vis dar kovojančios bendruomenės kokybę. Naujajame memorialo naratyve pasitelkti tie patys universalūs – pasiaukojimo, kovos, dėkingumo simboliai, išskyrus „pergalės džiaugsmą“ – jį pakeitė pasididžiavimo partizanų kova akcentas.

Nepublikuoti archyviniai šaltiniai

1. Lietuvos ypatingasis archyvas. 1967 m. spalio 20 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas Nr. 47. F. 1771, ap. 238, b. 66.
2. Lietuvos ypatingasis archyvas. 1967 m. spalio 20 d. LKP CK biuro posėdžio protokolas Nr. 47. F. 1771, ap. 238, b. 97.
3. Lietuvos ypatingasis archyvas. 1968 m. vasario 14 d. LKP CK sekretoriato posėdžio protokolas Nr. 41. F. 1771, ap. 239, b. 86.
4. Lietuvos literatūros ir meno archyvas. 1960–1965 m. paminklų statybos LTSR planas. F. 342, ap. 4, b. 187.

5. Raseinių krašto istorijos muziejaus archyvas. Kryžkalnio monumento lankytojų apskaita už 1986 ir 1987 metus.

Periodika, publicistika ir kt.

1. AMBRAZIŪNAS, V. Alfonsas. *Dekonstruktivimo pradmenys*. Marijampolė: Piko valanda, 2018.
2. BALIKIENĖ, Brigita. Kunigas siūlo grąžinti Kryžkalnio mergaitę į jos įprastą vietą. *Lietuvos žinios*, 2003, balandžio 26, Nr. 96, p. 5.
3. DAGYS, A. Nuo postamento į patvorį. *Naujas rytas*, 1994, gruodžio 7, Nr. 97, p. 2.
4. *Grūto byla: oficialūs dokumentai ir visuomenės nuomonės bei pasiūlymai Grūto bylai spręsti*. Vilnius, 2000, 1 tomas, 122 p.
5. ENNUKSON, Eugenija. Kur dėti Moniką? *Naujas rytas*, 1994, gruodžio 21, Nr. 101, p. 2.
6. GIRDENIS, Povilas. Mindaugas Tomonis: Nepasmerkus ir pilnai neįsisąmoninus praeities klaidų, neįmanoma kurti ateities. *Literatūra ir menas*, 2020, rugsėjo 1, Nr. 15, p. 47.
7. JARMALAVIČIUS, Ričardas. Kryžkalnis keičia veidą. *Respublika*, 1990, spalio 26, Nr. 247, p. 1.
8. KAVALIAUSKAS, Ričardas. Stovėk per amžius. Dar kartą dėl Kryžkalnio monumento. *Naujas rytas*, 1990, balandžio 5, Nr. 40, p. 2.
9. KIELĖ, Jūratė. Sena nuotrauka užgavo jautrią stygą. Istorikus supriešino požiūris į sovietinio palikimo viešinimą. *Alio, Raseiniai*, 2021, vasario 18, Nr. 7.
10. KLAJIMIENĖ, Danguolė. Čia susikerta keliai. *Naujas rytas*, 1995, rugpjūčio 12, Nr. 63, p. 4.
11. Kryžkalnis be monumento. *Lietuvos aidas*, 1990, spalio 26, Nr. 111.
12. KVEDYS, Vytautas. Tas sunkus žodis – išvadavimas. *Naujas rytas*, 1990, vasario 13, Nr. 19, p. 3.
13. Lietuvos liaudis – tarybinei armijai išvaduotojai. Iškilmingas monumento atidengimas Kryžkalnyje. *Tiesa*, 1972, rugsėjo 17, Nr. 219, p. 1–2.
14. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 1973, 826 p.
15. MAIRONIS. *Raseinių Magdė*. Vilnius: Žaltvykslė, 2007 (1909), 46 p.
16. NORKEVIČIUS, Julius. Kad nebijotume anūkams į akis pažiūrėti. *Tiesa*, 1994, kovo 9, Nr. 46, p. 9.
17. NORKUTĖ, Julija. Ir ne vieno šimtmečio skausmui. *Naujas rytas*, 1990, kovo 17, Nr. 32, p. 2.
18. Oriolo didvyriams atminti. *Literatūra ir menas*, 1959, vasario 7, Nr. 6, p. 2.
19. PATAČKAS, Algirdas. Niekšybės paslaptį bandžiusį įminti poeta sutraiskė traukinio ratai. *Ekstra*, 2005, Nr. 1(7), p. 13–14.

20. PRANCKŪNAS, Edvardas. Lietuvių tauta – tarybinei armijai. *Literatūra ir menas*, 1972, rugsėjo 16, Nr. 37, p. 1, 8–9.
21. Rajono tarybos IV sesija. *Naujas rytas*, 1990, spalio 27, Nr. 127, p. 1.
22. SIDERAVIČIUS, K. Aleksiejevkos didvyriai. *Švyturys*, 1960, vasaris, p. 14–15.
23. Skulptūra bus nukelta. *Naujas rytas*, 1990, spalio 13, Nr. 121, p. 3.
24. Sprogimas Kryžkalnyje. *Naujas rytas*, 1990, spalio 11, Nr. 210, p. 1.
25. STASIUK, Andrzej. *Pakeliui į Baba-dagą*. Kaunas: Kitos knygos, 2006, 286 p.
26. ŠEPETYS, Lionginas. *Žmogus. Menas. Aplinka. Menas šiuolaikinėje estetinėje aplinkoje*. Vilnius: Vaga, 1978, 362 p.
27. Sovietinių skulptūrų ekspozicijos koncepcija. *Tremtinys*, 1999, spalio 22, Nr. 39, p. 2.
28. Sovietinių skulptūrų ekspozicijos koncepcija. *Tremtinys*, 1999, lapkričio 12, Nr. 42, p. 5.
29. *Šlovės knyga*. Vilnius: Mintis, 1974, 16 p.
30. *300 kultūros paminklų*. Sudarė J. Glemža ir kt. Vilnius: Mintis, 1980, 252 p.
31. TOMONIS, Mindaugas. *Žinia. Filosofinė apybraiža. Poezija. Dienoraščio fragmentai. Laiškai. Dokumentai*. Vilnius: Baltos lankos, 1995, 570 p.
32. VAITKEVIČIUS, Vyktintas; VAITKEVIČIENĖ, Daiva. *Lietuva. 101 legendinė vieta*. Vilnius: Alma littera, 2011, 315 p.
33. ZABIELA, Gintautas. Iškalbinga Raseinių žemė. *Žemaičių žemė*, 2006, Nr. 1–2, p. 8.

Šaltiniai internete

1. *Apie Lietuvą ir pasaulį kalbasi Irena Veisaitė ir Kęstutis Nastopka*. Prieiga per internetą: < <http://lituanistusamburis.lt/apie-lietuva-ir-pasauli-kalbasi-irena-veisaite-ir-kestutis-nastopka/> >.
2. ČEPAITIENĖ, Rasa. *Nacionalinis miestas (III)*. [Žiūrėta 2021 10 06]. Prieiga per internetą: < <https://www.bernardinai.lt/2013-01-23-rasa-cepaitiene-nacionalinis-miestas/> >.
3. DAMBRAUSKAS, Arūnas. *Monsinjoro Alfonso Svarinsko vizija Kryžkalnyje pastatyti memorialą partizanams jau pasmerkta?* Prieiga per internetą: < <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/monsinjoro-alfonso-svarinsko-vizija-kryzkalnyje-pastatyti-memoriala-partizanams-jau-pasmerkta-582-442417> >.
4. DAMBRAUSKAS, Arūnas. *Kryžkalnyje šalia magistralės statomas paminklas partizanams*. Prieiga per internetą: < <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/kryzkalnyje-salia-magistralės-statomas-paminklas-partizanams.d?id=39614567> >.
5. GENYS, Gintautas. *Laisvės šauklis*. Prieiga per internetą: < <http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2005/12/14/atmi-01.html> >.
6. *Grėsmių nacionaliniam saugumui vertinimas (2018)*. Prieiga per internetą: < <https://www.vsd.lt/wp-content/uploads/2018/03/LTU.pdf> >
7. *Grėsmių nacionaliniam saugumui vertinimas (2019)*. Prieiga per internetą: < <https://www.vsd.lt/wp-content/uploads/2019/02/2019-Gresmes-internetui-LT.pdf> >

8. *Gyventojai kviečiami prisidėti prie paminklo pastatymo Kryžkalnyje*. Prieiga per internetą: < <http://raseiniai.lt/gyventojai-kviečiami-prisideti-prie-paminklo-pastatymo-kryzkalnyje/> >.
9. *Grūto parkas (apie)*. Prieiga per internetą: < <http://grutoparkas.lt/about/> >.
10. KAZAKEVIČIUS, Kazys. *Kryžkalnio motiną keičia monumentas partizanams*. Prieiga per internetą: < <http://nemaksciai.lt/naujiena/kryzkalnio-motina-keicia-monumentas-partizanams> >.
11. *Kreipimasis dėl Lietuvos partizanų memorialo Kryžkalnyje*. Prieiga per internetą: < <http://partizanumemorialas.lt/kreipimasis-del-lietuvos-partizanu-memorialo-kryzkalnyje/> >.
12. *Kryžkalnyje šalia magistralės statomas paminklas partizanams*. Prieiga per internetą: < <http://alkas.lt/2010/12/13/kryzkalnyje-salia-magistrales-statomas-paminklas-partizanams/> >.
13. *Kryžkalnyje pradėtos memorialo partizanams statybos*. Prieiga per internetą: < <https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1104457/kryzkalnyje-pradetos-memorialo-partizanams-statybos> >.
14. *Kryžkalnyje iškilmingai atidengtas Lietuvos partizanų memorialas*. Prieiga per internetą: < <http://alkas.lt/2020/09/20/kryzkalnyje-iskilmingai-atidengtas-lietuvos-partizanu-memorialas/> >.
15. *Kryžkalnio lietuvių. Tarybų Lietuva, 1972 (29)*. Prieiga per internetą: < <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/72831/tarybu-lietuva-1972-29-kryzkalnio-lietuvi> >.
16. *Lietuvių liaudies patarlės*. Prieiga per internetą: < <http://patarles.dainutekstai.lt/raseini7.html> >.
17. *Lietuvos Respublikos Prezidentės Dalios Grybauskaitės sveikinimas Kryžkalnio memorialo atidengimo proga*. Prieiga per internetą: < <https://grybauskaite.lrp.lt/lt/lietuvos-respublikos-prezidentes-dalios-grybauskaites-sveikinimas-kryzkalnio-memorialo-atidengimo-proga/31421> >.
18. *Lietuvos valstiečių ir žaliųjų partijos istorija ir programa*. Prieiga per internetą: < <https://lvzs.lt/lt/apie-mus/istorija> >.
19. МОНУМЕНТ „Мать-Россия“. Prieiga per internetą: < <https://www.prussia39.ru/sight/index.php?sid=1217> >.
20. PETROŠIUS, Donatas. Tomonio gatvė. *Literatūra ir menas*. Prieiga per internetą: < <https://literaturairmenas.lt/s-keltininkai/donatas-petrosius-tomonio-gatve> >.
21. *Premjeras: memorialas Lietuvos partizanams – nepalaužiamo pasiryžimo ginti tautos laisvę simbolis*. Prieiga per internetą: < <https://lrv.lt/lt/naujienos/premjeras-memorialas-lietuvos-partizanams-nepalauziamo-pasiryzimo-ginti-tautos-laisve-simbolis> >.
22. RUTKŪNAS, Valdas. *Ar apginsime tautos vertybes?* Prieiga per internetą: < <http://alkas.lt/2010/12/15/v-rutkunas-ar-apginsime-tautos-vertybes/> >.
23. *Seimo 1999 mėn. gegužės 27 d. nutarimo „Dėl sovietinio okupacinio režimo ideologų ir veikėjų paminklų atstatymo ir eksponavimo Varėnos rajone“ projektas*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/TAIS.80985> >.

24. SKĖRYTĖ, Jūratė. *Vyriausybė prisidės prie memorialo visiems partizanams Kryžkalnyje*. Prieiga per internetą: < <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/vyriausybe-prisides-prie-memorialo-visiems-partizanams-kryzkalnyje-56-1071894> >.
25. *Skulptūros Kernagiui autorius: kad ir ką statytų Kryžkalnyje, viskas atrodys apgailėtina*. Prieiga per internetą: < <https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1190700/skulpturos-kernagiui-autorius-kad-ir-ka-statytu-kryzkalnyje-viskas-atrodys-apgailletinai> >.
26. *Spomenik database*. Prieiga per internetą: < <https://www.spomenikdatabase.org/post/15-powerful-depictions-of-women-in-yugoslav-monumental-art> >.
27. STAKAUSKAS, Albinas. *Ant Kryžkalnio kalvos bus pastatytas naujas paminklas*. Prieiga per internetą: < <http://www.alioraseiniai.lt/ant-kryzkalnio-kalvos-bus-pastatytas-naujas-paminklas/> >.
28. *Unikali skulptūra įamžins pokario partizanų kovą už Lietuvos laisvę*. Prieiga per internetą: < <https://www.alfa.lt/straipsnis/50083659/unikali-skulptura-iamzins-pokario-partizanukova-uz-lietuvas-laisve>, >.
29. *Vienadienės musės lenda prie šimtmečio erelių*. Prieiga per internetą: < <http://alkas.lt/2017/11/26/vienadienes-muses-lenda-prie-simtmecio-ereliu/> >.
30. ZABORSKAITĖ, Vanda. *Nepagrįstas supriešinimas*. Prieiga per internetą: < <https://www.bernardinai.lt/2010-11-22-vanda-zaborskaite-nepagristas-supriesinimas/> >.
31. *1990 m. liepos 31 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 256 „Dėl tarybinio laikotarpio skulptūrų ekspozicijos įkūrimo“*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.3606?positionInSearchResults=42&searchModelUUID=e662a484-705b-44b9-9395-3174af9e1abc/> >.
32. *1991 m. rugpjūčio 12 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės potvarkis Nr. 511p*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.4863?positionInSearchResults=421&searchModelUUID=ba42fcc5-6419-4f2e-99c1-5b0bbb2ad8ac> >.
33. *1994 m. gruodžio 8 d. Lietuvos Respublikos Seimo posėdžio medžiaga*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAK/TAIS.239026?positionInSearchResults=7&searchModelUUID=88d8a33c-9edf-4bf4-acb5-a5c8d0429b08> >.
34. *1995 m. birželio 16 d. Lietuvos Respublikos valstybinės paminklo saugos komisijos sprendimas Nr. 6. „Dėl tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų išsaugojimo“*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.19408?positionInSearchResults=41&searchModelUUID=e662a484-705b-44b9-9395-3174af9e1abc> >.
35. *1998 m. gruodžio 31 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 1532 „Dėl demontuotų tarybinio laikotarpio paminklinių skulptūrų perdavimo“*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.70131?positionInSearchResults=6&searchModelUUID=ca39ba38-79e1-4558-92a1-76075ad3d9b7> >.
36. *2008 m. birželio 25 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas Nr. 640 „Dėl lėšų skyrimo“*. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.323656?positionInSearchResults=399&searchModelUUID=c63dcb72-cd97-4421-b419-c0ad5e5082f2> >.

37. 2010 m. lapkričio 25 d. Raseinių rajono tarybos sprendimas (1.1)TS-351 „Dėl pritarimo Kęstučio apygardos aukų memorialinio paminklo statybai ir teritorijos sutvarkymui“. Prieiga per internetą: < <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAPIS.64096?positionInSearchResults=2&searchModelUUID=4789cf10-8419-4982-8603-d09ea5d851a7> >.

Literatūra

1. ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Teroras 1940–1958 m.* Vilnius: Versus aureus, 2013, 317 p.
2. ASSMANN, Aleida. Miesto atmintis. *Atminties daugiastuoksniškumas. Miestas. Valstybė. Regionas.* Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 19–20.
3. BERNIŪNAS, Renatas. Agency, Cognitive Anchors and Memory. Why Soviet Icons Matter. *The Burden of Remembering. Recollections and Representations of the 20th Century.* Ed. by E. Koresaar, E. Lauk, K. Kuutma. Helsinki: Finish Literature Society, 2009, p. 160–178.
4. ČEPAITIENĖ, Rasa. Miestas kaip ideologinis tekstas; teoriniai ir interpretaciniai aspektai. *Atminties daugiastuoksniškumas.* Sudarė A. Nikžentaitis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013, p. 57–89.
5. ČEPAITIENĖ, Rasa. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos modernioje Lietuvoje.* Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, 467 p.
6. GEERTZ, Clifford. *Kultūrų interpretavimas.* Vilnius: Baltos lankos, 2005 (1973), 368 p.
7. GRIGORAVIČIENĖ, Erika. Paminklai idėjoms, žmonėms, formoms: XX a. 7–8 dešimtmetis. Prieiga per internetą: < <http://www.mmcentras.lt/kulturos-istorija/kulturos-istorija/daile/skulptura/paminklai-idejoms-zmonems-formoms-xx-a-78-desimtmetis/79476> >.
8. JURAŠIENĖ, Jolanta. *Ambivalentiškumo problema Grūto parke. Atvejo studija.* Magistro darbas. Vilniaus dailės akademija, 2016, 107 p.
9. KREIVYTĖ, Laima. Viešumos strategijos: muziejus, aikštė, gatvė. *Menotyra*, 2001, Nr. 4(25), p. 70–74.
10. MITHEN, Steven. *A Creative Explosion? Creative in Humans Evolution and Prehistory.* London: Routledge, 1998, 409 p.
11. PUTINAITĖ, Nerija. *Skambantis molis. Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai.* Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2019, 407 p.
12. PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga. Pristatymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje.* Vilnius: Aidai, 2007, 306 p.
13. STONČIUS, Justas; VITKUS, Hektoras; VITKUS, Zigmąs. *16-osios lietuviškosios šaulių divizijos kariai žydai. Istorija ir atminimas.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2020, 191 p.
14. TUNBRIDGE, E. John; ASHWORTH, J. Gregory. *The Management of the Past as a Resource in Conflict.* Chichester: Belhaven Press, 1996, 314 p.

From the Soviet “Statue of Liberty” to the Lithuanian Partisan Memorial: The Significance of Kryžkalnis in 1972–2020.

Dr. Zigmas Vitkus

Institute of History and Archaeology of the Baltic Region, Klaipeda University, Herkaus Manto str. 84 (Building VI), LT-92294, Klaipeda, Lithuania
E-mail: zigmas.vitkus@ku.lt

Summary

In 1972, the memorial “Liberators of the Soviet Army” was opened in Kryžkalnis and the accent of this memorial – *the sculpture of Kryžkalnis’ mother* – became a cultural icon of the Lithuanian SSR, establishing itself in the collective consciousness of the Lithuanian (SSR) population as an exclusive landmark. Although the monument depicting a young Lithuanian, initiated by the Central Committee of the LCP (b), was intended to express the gratitude of the Lithuanian nation to the Red Army, the monument acquired the features of a folklore object alongside official Soviet ideology, i.e. it was partially “devoured” and ideologically neutralised. The relative “occupation” of this object and its infiltration into the landscape meant that the explosion, dismantling and removal of this monument in the 1990s was perceived ambiguously and more sensitively by a section of society, compared with the dismantling of other signs of Soviet identity in public space. Thirty decades later, a new memorial space was established at the site of the Soviet memorial in Kryžkalnis – a memorial to Lithuanian partisans. In the narrative of this memorial (and in the narrative *about it*) the same universal symbols of sacrifice, struggle and gratitude existed, except for the image of victory – only after acquiring another significant content. If the old memorial (and the monument) emphasised the image of a saved, liberated, and thus relatively passive Lithuania, in the narrative of the new memorial (and the narrative *about it*) the Lithuanian nation acquired the quality of an active, fighting community. The ambiguous reaction to the dismantling of the Kryžkalnis monument, and the relative support for *the symbolic figure of the Kryžkalnis mother in the public sphere of independence*, revealed a universal tendency to accept (or oppose) the removal of monuments created in subjective “readings”.

Gauta / Received 2021 03 16
Priimta / Accepted 2021 09 27